

Σοβιετική Ψυχολογία και Λογική της Ιστορίας. Μαρξισμός και Ψυχολογία.

Παρά τις ραγδαίες αλλαγές που επήλθαν μετά την επικράτηση απροκάλυπτων διαδικασιών κεφαλαιοκρατικής παλινόρθωσης, στην ΕΣΣΔ και στις περισσότερες χώρες του «πρώιμου σοσιαλισμού» του 20ού αιώνα, και παρά τη συνακόλουθη ιδεολογική απαξίωση του μαρξισμού (ως δήθεν «συλλήβδην αποτυχημένου στην πράξη»), το ενδιαφέρον για τη Σοβιετική Ψυχολογία (ΣΨ) παρέμεινε τις τελευταίες δυο δεκαετίες σχεδόν αμείωτο.

Στο κείμενο αυτό θα επιχειρήσουμε μια διαφορετική, συγκεκριμένη-ιστορική προσέγγιση του θέματος, επιδιώκοντας περισσότερο την ανάδειξη κομβικών αντιθέσεων, προβλημάτων και ερωτημάτων των εν λόγω σταθμών της ανάπτυξης της ψυχολογίας, της φιλοσοφίας, της κοινωνικής θεωρίας και μεθοδολογίας, υπό το πρίσμα των πραγματικών αναγκών και προοπτικών της ανθρωπότητας.

Ποια είναι η γνωσιακή συγκυρία, από την οποία προέκυψε η ΣΨ και πώς αυτή έθεσε το στίγμα της στην πορεία της; Ποια είναι η τα βασικά κεκτημένα της ΣΨ; Ποια είναι η θέση της ΣΨ στη γνωσιακή συγκυρία, από την οποία προέκυψε η Λογική της Ιστορίας; Πώς νοηματοδοτούνται εκ νέου κεκτημένα της ΣΨ στο θεωρητικό και μεθοδολογικό πλαίσιο της Λογικής της Ιστορίας; Τι ευρετικές προοπτικές διανοίγονται;

Η κρίσιμη γνωσιακή συγκυρία στο πεδίο των ψυχολογικών ερευνών κατά τις τρεις πρώτες δεκαετίες του 20ού αι.

Η ανάπτυξη της επιστήμης είναι μια πολυσύνθετη, πολυπαραγοντική και αντιφατική διαδικασία εκτυλισσόμενη μέσω κρίσεων, στην οποία εμπλέκονται εσωτερικοί (ως προς την επιστήμη) και εξωτερικοί παράγοντες. Χαρακτηριστική ήταν π.χ. η κρίση της φυσικής επιστήμης των αρχών του 20ού αι. που κυφορούσε τη μετάβαση από την κλασική νευτώνεια φυσική στη θεωρία της σχετικότητας και στην

Ο Δημήτρης Πατέλης είναι μέλος της Διεθνούς Ερευνητικής Ομάδας «Λογική της Ιστορίας» και του Ομίλου Επαναστατικής Θεωρίας. Διδάσκει φιλοσοφία στο Πολυτεχνείο Κρήτης.

κβαντική μηχανική (βλ. σχετικά Ε. Μπιτσάκης, 2008, κεφ. 6-9). Η γνωσιακή συγκυρία προσδιορίζεται βάσει συγκεκριμένων κριτηρίων εξέτασης της ανάπτυξης ορισμένης γνωστικής διαδικασίας (βλ. σχετικά: Πατέλης 2008, 2010).

Οι ψυχολογικές αναζητήσεις είχαν ήδη μια μακροαίωνα πορεία στο ιστορικό γίγνεσθαι: από τις πρωτόγονες περί ψυχής παραστάσεις και δοξασίες, μέσω της φιλοσοφίας, της ιατρικής και της θεολογίας, μέχρι τη μετατροπή της ψυχολογίας σε ανεξάρτητη επιστήμη (με πλούσια παρατηρησιακά και πειραματικά δεδομένα, κλινική εμπειρία και θεωρητικές αναζητήσεις) κατά το 19ο αι. (βλ. Δαφέρμος, 2010).

Όπως και αν ορίζεται η ψυχολογία, αφορά τα ψυχικά-ψυχολογικά φαινόμενα (ανώτερες νοητικές λειτουργίες, συμπεριφορά, αντανάκλαστικά, ασυνείδητο, δραστηριότητα, συνείδηση, προσωπικότητα κ.ο.κ.), δηλαδή πτυχές του υποκειμένου, όπως αυτές προκύπτουν στη σχέση του ανθρώπου ως υποκειμένου με τους αντικειμενικούς όρους της ύπαρξής του, με φυσικά ή τεχνητά (ανθρωπογενή) υλικά ή ιδεατά αντικείμενα, σχέσεις, διαδικασίες και με άλλους ανθρώπους (άλλα υποκείμενα).

Η φιλοσοφία ως μορφή κοινωνικής συνείδησης και ως ερευνητική δραστηριότητα, συνιστά έρευνα και συνειδητοποίηση, σκέψεις, στοχασμό και αναστοχασμό αναφορικά με τη σχέση μεταξύ κοινωνικού είναι και κοινωνικής συνείδησης. Μ' άλλα λόγια, η επιστημονική φιλοσοφία συνιστά νόηση (νοεΐν) και συνείδηση (συνειδέναι) περί της σχέσης (των σχέσεων) του ανθρώπου ως συνειδητού όντος, ως υποκειμένου, με τους αντικειμενικούς όρους της ύπαρξής του. Εξ ου και οι αναγκαίοι, ποικίλοι ιστορικοί και λογικοί δεσμοί μεταξύ φιλοσοφίας και ψυχολογίας. Δεσμοί που επί μακρόν καθιστούσαν τη δεύτερη μέρος (κατεύθυνση, ειδικό κεφάλαιο κ.ο.κ.) της πρώτης.

Γι' αυτό και κάθε απόπειρα ανάπτυξης της ψυχολογίας (ιδιαίτερα στο θεωρητικό και μεθοδολογικό σκέλος της θεμελίωσής της) είναι αδύνατο να ευοδωθεί χωρίς τη δημιουργική χρήση-ανάπτυξη των πλέον προηγμένων κεκτημένων της επιστημονικής φιλοσοφίας. Αυτό επ' ουδενί λόγω δεν συνιστά υπαγωγή της συγκεκριμένης ψυχολογικής έρευνας στη φιλοσοφία, είτε και υποκατάσταση της με τη διατύπωση αφηρημένων φιλοσοφικών αρχών.

Η ψυχολογική επιστήμη, στο βαθμό που συγκροτεί σχετικά αυτοτελές ερευνητικό πεδίο, με το δικό της γνωστικό αντικείμενο, οφείλει να αναπτύξει συγκεκριμένες εμπειρικές και θεωρητικές έρευνες, με δική της θεωρία, έννοιες και κατηγορίες. Ακόμα και αν κάποιες από αυτές (υποκείμενο, σχέση, δραστηριότητα, κίνητρο, κ.ο.κ.) είναι κοινές με τη φιλοσοφία και άλλες κοινωνικές επιστήμες, οι εμφάσεις και το σύστημά τους οφείλουν να επικεντρώνονται στο κατεξοχήν ψυχικό-ψυχολογικό.

Η κρίση στην ψυχολογία δεν προέκυψε στο ενδοεπιστημονικό κενό. Συνδε-

όταν με τον κρισιακό χαρακτήρα της εποχής, με την όξυνση των οικονομικών, κοινωνικών και πολιτικών αντιθέσεων της αστικής κοινωνίας κατά τις πρώτες δεκαετίες του μονοπωλιακού της σταδίου, του ιμπεριαλισμού. Η πρώτη φάση της επιστημονικής και τεχνολογικής επανάστασης (ευρείας κλίμακας εξηλεκτισμός, ενεργειακά-παραγωγικά πλέγματα, εν σειρά και εν αλληλουχία κατασκευή-συναρμολόγηση, τείλορισμός, επιμέρους αυτοματισμοί κ.ο.κ.) καθιστά ακόμα πιο μαζική την παραγωγή εργασιακής δύναμης και την άμεση υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο. Όλα αυτά αναδεικνύουν στο προσκήνιο την οργάνωση και τον αγώνα των εργαζομένων (ως υποκειμένου τότε κατεξοχήν της εκτελεστικής, επαναλαμβανόμενης χειρωνακτικής εργασίας) σε όλα τα επίπεδα: συνδικαλιστικό-οικονομικό, ηθικό, πολιτικό (επαναστατικό ή μεταρρυθμιστικό), αισθητικό-καλλιτεχνικό, φιλοσοφικό (θεωρητικό-κοσμοθεωρητικό), αλλά και ευρύτερα ιδεολογικό και πολιτισμικό.

Η συγκέντρωση και συγκεντροποίηση του κεφαλαίου, η ανισομερής ανάπτυξη και ο παγκόσμιος ανταγωνισμός των ιμπεριαλιστικών δυνάμεων (για αναδιανομή αποικιών, αγορών και σφαιρών επιρροής) οδηγεί στα σφαγεία των παγκοσμίων και άλλων τοπικών ή περιφερειακών συρράξεων. Η αντιδραστηκοποίηση της αστικής τάξης δεν αφήνει ανεπηρέαστη την ιδεολογία και τη φιλοσοφία. Η απόρριψη του καθωσπρεπισμού των ήπιων φιλελεύθερων αρχών, αναδεικνύει ιδέες που ανατρέπουν τις αντιλήψεις περί προσωπικότητας και ηθικών αξιών, προτάσσουν τα κηρύγματα της ισχύος, των βουλευσιαρχικών αποφάσεων και της κυριαρχίας βάσει της κτηνώδους (βιολογικώς ερμηνευόμενης) υπεροχής και κατίσχυσης. Οι όποιες κοινωνικές αντιφάσεις, οι αντιφάσεις μεταξύ προσωπικότητας και κοινωνίας, εκλαμβάνονται ιδεολογικά ως δήθεν αιώνια μη συμβατότητα μεταξύ «βιολογικής φύσης» του ανθρώπου και ηθικών αξιώσεων-αρχών της κοινωνίας, σε ένα πνεύμα δικαίωσης της κοινωνικής αδικίας, της όποιας καταπίεσης και εκμετάλλευσης, της ωμής ανορθολογικής βίας και του πολέμου. Κατά την περίοδο που εξετάζουμε, η συσσώρευση νέων γεγονότων από την εντατική και (κυρίως) εκτατική ανάπτυξη των εμπειρικών και εφαρμοσμένων ψυχολογικών ερευνών, συνοδεύεται από έντονη διαπάλη ιδεών, που προβάλλουν αξιώσεις θεωρίας. Κλονίζεται το έδαφος τόσο των μηχανιστικών-υλιστικών όσο και των υποκειμενικών ιδεαλιστικών φιλοσοφικών θεμελίων της ψυχολογίας.

Σε αυτό το κλίμα συνυπάρχουν και ανατροφοδοτούνται οι τάσεις του θετικισμού και του εμπειριοκριτικισμού, (μαχισμού κ.ά.) με τον πραγματισμό, τη φαινομενολογία του Χούσερλ, με τη βουλευσιαρχία της «φιλοσοφίας της ζωής». Δημιουργείται ένα διάχυτο και ογκούμενο ρεύμα ανορθολογισμού και αντιδιανοητισμού, που προτάσσει τα χθόνια ορμέμφυτα, το ένστικτο και τη διαίσθηση έναντι του Λόγου, ένα ρεύμα που ο Λούκατς αποκαλούσε «καταστροφή του Λόγου» στο ομώνυμο έργο του (Lukacs, 1954).

Στη βάση τάσεων αυτού του ρεύματος ανακύπτουν ποικίλες κατευθύνσεις-«σχολές» της ψυχολογίας, όπως ο συμπεριφορισμός, η γκεστάλντ ψυχολογία, η ψυχολογία του βάθους, η γαλλική κοινωνιολογική σχολή, κ.ά. *Η κάθε μια από αυτές τις κατευθύνσεις προτάσσει τη δική της οπτική, ένα φαινόμενο, μια πτυχή του ψυχικού βίου (τη συμπεριφορά, τη μορφή της αποβλεπικότητας, την ασυμείδητη σεξουαλικότητα, τις συλλογικές παραστάσεις, κ.ο.κ.), την οποία αναγορεύει σε γενική περιγραφική, εξηγητική και θεραπευτική αρχή, βάσει της οποίας και πέριξ της οποίας οφείλει να συγκροτείται η ψυχολογική θεωρία και πρακτική.* Ωστόσο, καμία από αυτές τις κατευθύνσεις δεν ήταν (και δεν είναι) σε θέση να συμβάλλει στην έξοδο της ψυχολογίας από την κρίση, δεδομένου ότι όλες εδράζονταν (και εδράζονται) σε μονομερείς και –ως εκ τούτου– σαθρές φιλοσοφικές και μεθοδολογικές βάσεις, ανίκανες να στηρίξουν ένα συνθετικό περί του όλου ψυχικού βίου του ανθρώπου εγχείρημα, έστω και αδρομερώς.

Η κρίση της ψυχολογίας στη νεαρή ΕΣΣΔ. Μεθοδολογική επαναθεμελίωση και μαρξισμός.

Η κρίση της ψυχολογίας συνέπεσε με τη δρομολόγηση ριζικών αλλαγών στη σοβιετική κοινωνία και οικονομία μετά την πρώτη νικηφόρο πρώιμη σοσιαλιστική επανάσταση στη Ρωσία και τις αποικίες της (βλ. Δαφέριμος, 2002, 23-27, Patelis, 2009, Πατέλης, 2007). Κατ' αρχήν, το ίδιο το πρόβλημα του ανθρώπου ως υποκειμένου, το πρόβλημα του ψυχικού βίου, εκ των πραγμάτων αποκτά ιδιαίτερα χαρακτηριστικά εκεί που βιώνεται άμεσα ως κοσμογονία η μεγαλύτερη κοινωνική επανάσταση της ιστορίας, η πρώτη πρώιμη νικηφόρος σοσιαλιστική επανάσταση, πριν καταλαγιάσει η ορμή της, πριν προβάλλουν ανάγλυφα οι αντιφάσεις της και πριν αρχίσει να εκλαμβάνεται (στο βαθμό που δεν αναπτύσσεται επιλύοντας τις αντιφάσεις της) ως στάσιμο κατεστημένο χωρίς προοπτική. Αυτή η άνευ προηγουμένου δραστηριοποίηση του υποκειμένου, των εργατών, των αγροτών, της διανοήσης, των ευρύτερων λαϊκών στρωμάτων, η ορμητική τους έφοδος στο προσκήνιο της ιστορίας, θέτει με άλλους όρους το ζήτημα του υποκειμένου, της θέσης του ρόλου του συνειδητού και του αυθόρμητου, της προσωπικότητας και της συλλογικότητας στο ιστορικό γίγνεσθαι. Οι ιδεοκρατικές και ελιτίστικες απόψεις –που, στην καλύτερη περίπτωση, έβλεπαν τους «κάτω», τους απλούς καθημερινούς ανθρώπους, ως άβουλη «μάζα», ως χειραγωγήσιμο όγχο, επιφυλάσσοντας τον ρόλο του υποκειμένου για τις «επιφανείς προσωπικότητες», για τους «ολίγους και εκλεκτούς»– εκ των πραγμάτων σαρώνονται από τη δυναμική της νικηφόρας επανάστασης.

Αυτό δεν βιώνεται μόνο στις μέρες της Οκτωβριανής Επανάστασης, αλλά

και σ' όλη την περίοδο της υπεράσπισης της επανάστασης, στον αιματηρό ταξικό-πολιτικό ("εμφύλιο") πόλεμο με τις εγχώριες δυνάμεις της αντεπανάστασης και τις ξένες (16) δυνάμεις που τις στήριζαν. Τεράστια ερευνητικά και πρακτικά καθήκοντα εγείρονται ενώπιον της ψυχολογίας από τις βασικές κατευθύνσεις των επαναστατικών μετασηματισμών: από τη ραγδαία εκβιομηχάνιση, από την κολλεκτιβοποίηση της αγροτικής οικονομίας, από την πολιτισμική επανάσταση, από τον αγώνα για την εξάλειψη του αναλφαβητισμού (βλ. σχετικά Luria, 2005), από τις άμεσες και έμμεσες θεσμικές συμμετοχικές μορφές των Σοβιέτ και των συλλογικοτήτων των εργαζομένων. Όλα αυτά συνοψίζονται στην ανάγκη δημιουργίας «νέου ανθρώπου» διά της «κομμουνιστικής διαπαιδαγώγησης».

Οι διαδικασίες αυτές δεν εκτυλίσσονται γραμμικά και απρόσκοπτα, αλλά μέσα από αντιφάσεις, συγκρούσεις, πολώσεις και ακρότητες. Αναφέρω ενδεικτικά την περίπτωση της «*προλετκούλτ*» (προλεταριακής κουλτούρας). Ένα κίνημα που στηλίτευσε και ο Λένιν, χαρακτηριστικό του οποίου ήταν η ακραία όσο και επιφανειακή υπερπολιτικοποίηση του συνόλου των ζητημάτων του πολιτισμού.

Η ψυχολογία ως επιστήμη, είναι καθολικό πεδίο ερευνητικής δραστηριότητας, θεμελιωδώς πανανθρώπινο και διεθνές. Ωστόσο, η κρισιακή γνωσιακή συγκυρία της εποχής στάθηκε ιδιαίτερα ευνοϊκή για τους ψυχολόγους που ανέπτυσαν την ερευνητική τους δραστηριότητα στη νεαρή Σοβιετική Ένωση. Ο *Α.Σ. Βιγκότσκι είναι ένας από τους πρώτους διανοητές που εξέλαβαν την κρίση της ψυχολογίας ως κρίση των μεθοδολογικών βάσεων αυτής της επιστήμης* (Βιγκότσκι, 1960, 474). Κατ' αυτόν τον τρόπο ωριμάζε διεθνώς (και στη Ρωσία-ΕΣΣΔ) η ανάγκη συγκρότησης μιας νέας ψυχολογικής θεωρίας. Εξαιρετικά εμβριθής ανάλυση της εν λόγω κρίσης πραγματοποιείται από τον Βιγκότσκι στο (μέχρι το 1982 ανέκδοτο) χειρόγραφό του (μέρος του οποίου προδημοσιεύεται στην ελληνική στο παρόν αφιέρωμα, σε μετάφραση Τρ. Μείμαρη), περί της ιστορικής σημασίας της ψυχολογικής κρίσης (1927). Πρόκειται για μια θεμελιώδη φιλοσοφική και μεθοδολογική διερεύνηση¹ βασικών προβλημάτων της δομής και της ιστορίας της ψυχολογικής επιστήμης, όπου αναδεικνύεται η κρίση ως ιστορικά προσδιορισμένο, νομοτελές στάδιο ανάπτυξης της ψυχολογικής έρευνας, ώστε μέσω του κυκλώνα των αντικρουόμενων σχολών να χαραχθεί διάξοδος προς μια *νέα γενική επιστήμη περί του ανθρώπινου ψυχισμού*. Από αυτή την άποψη, το θετικό περιεχόμενο της παραπάνω κρισιακής γνωσιακής συγκυρίας είναι η συνειδητοποίηση της ανάγκης υπέρβασης της κρίσης μέσω μιας θεωρητικής-μεθοδολογικής επαναθεμελίωσης της ψυχολογίας.

Προς την ψυχολογική επιστήμη στρέφονται αρκετοί νέοι ταλαντούχοι ερευνητές, αφοσιωμένοι στο έργο τους με αυταπάρηση. Η σύνδεση ψυχολογικής έρευνας-παιδαγωγικής πρακτικής γίνεται πιο άμεση (βλ. τον άθλο του Μακάρενκο, 2010). Οι πρωτεργάτες της ΣΨ έχουν βαθιά γνώση της ποικιλομορφίας

των εμπειρικών και θεωρητικών αναζητήσεων της παγκόσμιας ερευνητικής κοινότητας, ενώ και εντός της Ρωσίας υπήρχαν ήδη σημαντικές παραδόσεις, σχολές με διεθνή ακτινοβολία. Ιδιαίτερη σημασία έχει η συμβολή των φυσιολόγων (Σέτσενοφ, Πάβλοφ, κ.ά.), στη διερεύνηση ψυχικών φαινομένων. Το δίπολο μηχανιστικού υλιστικού βιολογισμού–ιδεοκρατικής πνευματοκρατίας, χαρακτηρίζει εν πολλοίς τα ιστορικά κληροδοτήματα της τσαρικής Ρωσίας προς τη νεαρή σοβιετική ψυχολογία (βλ. και Δαφέρμος 2002, 432-440).

Τότε είναι που εγείρεται (με πολλούς τρόπους, σε πολλά και διάφορα επίπεδα και από διάφορες κατευθύνσεις) το ζήτημα της *σύνδεσης της ψυχολογίας με τον μαρξισμό*, της δημιουργίας «*διαλεκτικής υλιστικής ψυχολογίας*», της «*μεθοδολογικής αναδιάρθρωσης*» της ψυχολογίας (Ananiev, 1931). Στις πρώτες –κατ'εξοχήν άγονες– προσπάθειες σύνδεσης της ψυχολογίας με τον μαρξισμό, περιλαμβάνονται εκδοχές συνδυασμών του μαρξισμού με τον φροϊδισμό και τη ρεφλεξολογία εντός και εκτός της ΕΣΣΔ. *Η επιλεκτική συρραφή θέσεων που εδράζονται σε μη συμβατές μεθοδολογικές αρχές και θεμέλια δεν συνιστά σύνθεση, αλλά εκδήλωση της κρίσης διά του εκλεκτικισμού.*

Η νηφάλια επιστημονική κριτική θεώρηση του Φρόιντ δεν έχει σχέση με εκδοχές του υστερικού αντιφροϊδισμού (βλ. και Βολόσινοφ, 1998). Η συνεισφορά του Φρόιντ στην επιστήμη και ευρύτερα στον πολιτισμό, είναι αδιαμφισβήτητη: ανάδειξη της ύπαρξης ασυνείδητων κινήτρων, της συσχέτισης υγιών και παθολογικών φαινομένων του ψυχισμού, των μηχανισμών αυτοάμυνας, του ρόλου του γενετήσιου παράγοντα, της επίδρασης των παιδικών τραυμάτων στη συμπεριφορά του ενήλικα, της περιπλοκότητας της διάρθρωσης της προσωπικότητας, της ύπαρξης αντιφάσεων και συγκρούσεων στον ψυχικό βίο του υποκειμένου, κ.ά. Ωστόσο, παρά τη θετική του συνεισφορά στην ψυχολογική έρευνα και στην ψυχοθεραπεία, ο φροϊδισμός εδράζεται σε έναν ανορθολογικό, εν πολλοίς μυστικιστικό, αναγωγισμό των πάντων στη σεξουαλική έλξη (λίμπιντο) και σε μια φιλοσοφία, η οποία αντιπαραθέτει το ζωωδώς εννοούμενο άτομο σε μια εξ υπαρχής εχθρική προς αυτό κοινωνικότητα. Άλλωστε, ο ίδιος ο Freud ουδέποτε απέκρυψε τη σχέση του με τον ανορθολογισμό της φιλοσοφίας της ζωής τού A. Schopenhauer και με τον θετικιστικού τύπου εμπειρισμό. Η ίδια η επιδίωξη ενότητας και πληρότητας στην επιστήμη μέσω συρραφής ετερόκλητων θέσεων, που προκύπτουν από μη συμβατές φιλοσοφικές-μεθοδολογικές αρχές, είναι ενδεικτική της σαθρότητας του εγχειρήματος, αλλά και της ανεπαρκούς μεθοδολογικής συγκρότησης του ερευνητή. Παρόμοιοι τύπου εκλεκτικισμοί, εάν δεν είναι ενδιάμεσες φάσεις μιας περαιτέρω ανάπτυξης της πορείας και της θεμελίωσης της σκέψης, παγώνονται μέσω εξωτερικών παραγόντων. Χαρακτηριστικές είναι π.χ. οι περιπτώσεις «ακαδημαϊκού μαρξισμού», με όλη την ποικιλομορφία των εκάστοτε εκλεκτικών συρραφών από θέσεις του τελευταίου με θέσεις της

ψυχανάλυσης, του υπαρξισμού, της αναλυτικής φιλοσοφίας, του δομισμού, του μεταμοντέρνου κ.ο.κ.²

Κατά τη γνώμη μου, το ζήτημα της σύνδεσης της ΣΨ με το μαρξισμό, στις περισσότερες των περιπτώσεων τίθεται σε ανιστορική και μη επιστημονική βάση. Κατά κανόνα, η σύνδεση αυτή προσεγγίζεται βάσει ενός πρωτόγονου απλουστευτικού σχήματος, εκπορευόμενου από τα αστικά φιλελεύθερα ιδεολογήματα περί «ολοκληρωτισμού» (βλ. Πατέλης, 2009): το «ολοκληρωτικό καθεστώς» του μπολσεβικισμού, επιβάλλει αυταρχικά τον μαρξισμό ως επίσημη ιδεολογία στην επιστήμη και στους επιστήμονες... Παρόμοια σχήματα, μπορεί μεν να είναι βολικά για τη νωθρότητα του νου, αλλά οδηγούν σε στερεότυπα και προκαταλήψεις, όπως οι περισσότερες τρέχουσες απόψεις περί «σοβιετικού μαρξισμού», που συσκοτίζουν την κριτική αποτίμηση πολύ σημαντικών θεωρητικών και μεθοδολογικών κεκτημένων (βλ. σχετικά Πατέλης 1999). Αναμφίβολα, με τη νίκη και την εδραίωση της σοβιετικής εξουσίας, ο μαρξισμός αρχίζει να μετατρέπεται σε επίσημη ιδεολογία. Απαιτεί ξεχωριστή έρευνα το τι ακριβώς εκλαμβάνεται ως μαρξισμός στην εκάστοτε φάση της ιστορίας της ΕΣΣΔ, πώς διαμορφώνονται ιστορικά οι εκάστοτε όροι και όρια πρόσληψης των επιστημονικών κεκτημένων του μαρξισμού σε διάφορους κύκλους της διανόησης και τι απ' όλα αυτά συνιστά τις εκάστοτε ιδεολογικές χρήσεις σε επίπεδο επίσημων πολιτικών επιλογών και σε επίπεδο ιδεολογίας διαφόρων μερίδων του σοβιετικού πληθυσμού.

Το μόνο βέβαιο είναι ότι σε αυτή τη συγκυρία, τόσο σε φιλοσοφικό-μεθοδολογικό, όσο και σε ιδεολογικό επίπεδο, η νεαρή σοβιετική ψυχολογία δεν μπορούσε να είναι αδιάφορη για τον μαρξισμό. Ποιο μαρξισμό όμως; Κατά τις δύο πρώτες δεκαετίες της ΕΣΣΔ το σύνολο των κειμένων των Κ. Μαρξ, Φ. Ένγκελς και Β. Ι. Λένιν κάθε άλλο παρά ήταν προσπελάσιμο³.

Το πρόβλημα της σύνδεσης της σοβιετικής ψυχολογίας με τον μαρξισμό είναι αρκετά σύνθετο και για επιπρόσθετους λόγους. Κατ' αρχήν, κάθε κυρίαρχη τάξη οργανωμένη ως πολιτική εξουσία δεν μπορεί να παραμένει αδιάφορη όχι μόνο για τη φιλοσοφία, αλλά και για τον ιδεολογικό (και κατ' επέκταση για το φιλοσοφικό-μεθοδολογικό) προσανατολισμό της διανόησης που επιτελεί ερευνητικές και διδακτικές λειτουργίες, ιδιαίτερα στις κοινωνικές επιστήμες, όπως η ψυχολογία. Η σοβιετική εξουσία δεν μπορούσε να αποτελεί εξαίρεση, σε συνθήκες τόσο έντονης ιδεολογικής αντιπαράθεσης στο εσωτερικό και στο εξωτερικό. Ωστόσο, η ιδεολογική πολιτική της δεν ήταν τόσο άξεστη, όπως παρουσιάζεται συχνά. Ενδεικτικά αναφέρω ότι τη δεκαετία του 1920-1930 υπήρχε ένας εκδοτικός οργανισμός. Εκδίδονταν έργα ψυχολόγων της αλλαδοπής (S. Freud, A. Adler, C. Jung, W. Kohler, K. Koffka, E. Thorndike, J. Piaget, E. Κράτσεμ, κ.ά.) με εμπειροστατωμένους προλόγους, δημοσιεύονταν άρθρα και επισκοπήσεις έργων ερευνητών της αλλοδαπής, υπήρχαν σχέσεις και συνεργασίες σοβιετικών ψυχολόγων

με αλλοδαπούς συναδέλφους τους. Μετά από παράκληση της Συντακτικής Επιτροπής, ο ίδιος ο J. Watson συνέγραψε το λήμμα «συμπεριφορισμός» για την 1η έκδοση της Σοβιετικής Εγκυκλοπαιδείας (Zhdan, 1990, 305-306).

Από την άλλη πλευρά, όπως είθισται σε σημαντικότερη μερίδα της διανοήσεως, οι κομφορμιστικών διαθέσεων άνθρωποι έχουν την τάση αν όχι να συντάσσονται πλήρως, τουλάχιστον να μην αντιτίθενται, να μη προκαλούν τους εκάστοτε ισχυρούς.⁴ Δεν έλειψαν και από τη νεαρή ΣΨ τύποι απ' όλο το φάσμα: από αμετανόητους πολέμους της σοβιετική εξουσίας, που απελάθησαν από την ΕΣΣΔ, μέχρι όλες τις εκδοχές των κομφορμιστών. Ωστόσο, όπως μαρτυρά η ιστορία των επιστημών, *ποτέ δεν οδήγησε σε ανακαλύψεις που χαράσσουν δρόμους για την έρευνα, η όποια πειθαναγκαστική επιβολή, είτε η κομφορμιστική υιοθέτηση κάποιων ιδεών*. Η κομφορμιστική στάση ζωής, εφ' όσον προτάσσει τη στρατηγική επιβίωσης διά της προσαρμογής στους εκάστοτε κυρίαρχους όρους, αποτρέπει την κριτική και επαναστατική θεώρηση τόσο των αναγκών της κοινωνίας μέσω της επιστήμης, όσο και των εκάστοτε κεκτημένων της επιστήμης. Ως εκ τούτου, αμβλύνει και τελικά ακυρώνει τη δημιουργικότητα, συρρικνώνοντας την ενασχόληση με την επιστήμη σε κατεξοχήν αναπαραγωγικές πτυχές, σε μηρυκασμό κεκτημένων, με κριτήριο το τι είναι άνωθεν και ευρύτερα αποδεκτό και το τι «δεν προκαλεί»... (βλ. και Δαφέρμος, 2003).

Η σχέση της ΣΨ με τον μαρξισμό δεν ανάγεται σε βεβιασμένη υπαγωγή της επιστήμης στην επίσημη ιδεολογία, ούτε σε επιφανειακές-καιροσκοπικές διακηρύξεις (χωρίς να λείπουν και αυτές). Η ανάγκη για φιλοσοφική και μεθοδολογική θεμελίωση των επόμενων βημάτων της ψυχολογίας, με αρχές που διάνοιγαν προοπτική (μη γραμμικής-μηχανιστικής ούτε και ιδεοκρατικής-μυστικιστικής, αλλά) διαμεσολαβημένης, διαλεκτικής και συνθετικής θεώρησης του συνόλου (δυναμικά της ολότητας) των ψυχικών φαινομένων, γινόταν ζωτικής σημασίας εσωτερική ανάγκη της έρευνας, αλλά και των επιτακτικών αξιώσεων της πρακτικής. Η στροφή στον μαρξισμό ήταν απαραίτητη. Αυτό μαρτυρούν και προσπάθειες δυτικοευρωπαίων ερευνητών σε αυτή την κατεύθυνση (βλ. π.χ. το έργο των Z. Politzer, A. Wallon, L. Seve κ.ά.).

Η τότε επίσημη εκδοχή του μαρξισμού (όπως άλλωστε και κάθε εκάστοτε «επίσημη» εκδοχή του) ήταν σαφώς ακατάλληλη για να διαδραματίσει το μεθοδολογικό ρόλο-κλειδί που απαιτούσε η κρισιμακή γνωσιακή συγκυρία της ψυχολογίας, αλλά και κάθε επιστήμης, δεδομένου ότι χαρακτηριζόταν εν πολλοίς από δογματική ακαμψία και –κατά κανόνα– αναγόταν σε θεωρητικίζουσα ιδεολογική επένδυση της εκάστοτε επίσημης γραμμής, διανθισμένη με επιλεκτική αποσπασματική χρήση χωρίων των κλασικών.

Η σύνδεση της αυθεντικής ΣΨ με τον μαρξισμό ήταν κατά βάση ουσιαστική και όχι τυπική, ενείχε το χαρακτήρα εσωτερικής αρχής. Η προσπάθεια υποβάθ-

μησης (είτε και ανοιχτής λογοκρισίας) της θέσης και του ρόλου του μαρξισμού στη ΣΨ οδηγεί σε τραγελαφικές καταστάσεις. Ο κάθε άλλο παρά μαρξιστικών πεποιθήσεων αμερικανός ιστορικός της επιστήμης L. Graham αναφέρεται στην ουσιαστική παραποίηση των θέσεων του Λ. Βιγκότσκι, λόγω αποκάλυπτα λογοκριτικής απαλοιφής των περισσότερων αναφορών του συγγραφέα στον μαρξισμό και όλων των αναφορών στον Λένιν στην αγγλική έκδοση κειμένων του (Graham, 1987 και Hantam, Vakar, 1962, XII). Όπου η σχέση της ΣΨ με το μαρξισμό αγνοείται ως επουσιώδης, συγκυριακή και επιφανειακή, ουσιαστικά δεν απομένει τίποτε από τη συμβολή της στην επιστήμη. Κατά τον Graham, ο ερευνητής που δεν έχει πρόσβαση στο ρωσικό πρωτότυπο «είναι πρακτικά αδύνατο να αντιληφθεί τις αφετηριακές παραδοχές της προσέγγισης του Βιγκότσκι» (Graham, 1987, 174), ενώ «ο Βιγκότσκι εκπόνησε μια εννοιολογική αντίληψη περί της σχέσης νόησης και γλώσσας, η οποία διαθέτει εσωτερική συνέπεια και λογική συγκρότηση που τον οδηγεί σε τελευταία ανάλυση στη μαρξιστική αντίληψη περί κοινωνικής ανάπτυξης» (Graham, 1987, 177).

Οι εκάστοτε σχέσεις της ΣΨ με την εξουσία, κινούνται σε όλο το φάσμα των μέτρων καταστολής και επιβράβευσης που διαθέτουν οι αρχές: από απελάσεις και άλλες διώξεις, από άμεσες παρεμβάσεις με «κατευθυντήριες» αποφάσεις της Κεντρικής Επιτροπής του Πανερωσιακού Κομμουνιστικού Κόμματος, μέχρι τις ύπατες επιστημονικές τιμητικές διακρίσεις⁵.

Αφετηριακές αρχές του μαρξισμού και Σοβιετική Ψυχολογία. Μεθοδολογικές επισημάνσεις.

Ο χαρακτήρας αυτού του κειμένου, δεν επιτρέπει συστηματική και διεξοδική αναφορά στην αντιφατική ιστορία της ΣΨ και στα συγκεκριμένα κεκτημένα της, στις περίπλοκες σχέσεις αμοιβαίου εμπλουτισμού, διαλογικότητας και συγκρούσεων των διαφόρων σχολών και τάσεων που την απαρτίζουν (βλ. σχετικά τα κείμενα των Μ. Δαφέρμου, Τ. Μείμαρη, Γ. Κακαρίνου, στο παρόν αφιέρωμα)⁶. Η ΣΨ, παρά τις περί του αντιθέτου απόψεις, δεν αποτελεί ενιαίο μόρφωμα με γραμμική εξέλιξη στο χρόνο, αλλά συγκροτείται από ποικιλία σχολών, τάσεων και αντίστοιχων ερευνητικών προγραμμάτων, μεταξύ των οποίων αναπτύσσεται διάλογος, σχέσεις γόνιμου αλληλοεμπλουτισμού, αλλά και συγκρούσεις, πολεμική⁷. Τεράστια ώθηση δέχεται η ΣΨ με τη δραματική δοκιμασία του σοβιετικού λαού κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, όχι μόνο με τη συλλογή ανεκτίμητου παρατηρησιακού-εμπειρικού υλικού, αλλά και με μαζική πρακτική παρέμβαση σε λειτουργίες θεραπείας και αποκατάστασης. Σημαντική ανάπτυξη, όπως όλες οι κοινωνικές επιστήμες και η φιλοσοφία, παρατηρείται στα τέλη της δεκαετίας

1950-1960 και στη δεκαετία 1960-1970, λόγω αλλαγής της οικονομικής, κοινωνικοπολιτικής και ιδεολογικής συγκυρίας. Τότε παρατηρείται αισθητή χαλάρωση της ιδεολογικής αυστηρότητας, ενώ επαναπροσανατολίζονται εν πολλοίς οι ψυχολογικές έρευνες υπό την επίδραση της επιστημονικής και τεχνολογικής πρόοδου (αναδεικνύεται δυναμικά η πληροφορική και η κυβερνητική, αναπτύσσεται ραγδαία η διαστημική με πρωτοπόρο την ΕΣΣΔ, εμφανίζονται νέες τεχνολογίες, αυτόματα συστήματα διοίκησης, κ.ο.κ.). Επιπλέον ανακύπτουν προβλήματα που συνδέονται με τις αντιφάσεις της ανολοκλήρωτης μετάβασης από την εκτατική στην εντατική ανάπτυξη της οικονομίας, με την αντίφαση τυπικής και ουσιαστικής κοινωνικοποίησης, με την ανάδειξη στοιχείων κριτικής και αυτοκριτικής του συστήματος κ.ο.κ. Τότε είναι που εντάσσεται η ψυχολογία στην επίλυση πρακτικών προβλημάτων, διευρύνεται το πεδίο της προβληματικής της, αναπτύσσεται και εδραιώνεται θεσμικά-οργανωτικά, γεννιούνται νέες κατευθύνσεις, συγκροτούνται διεπιστημονικές έρευνες, κ.ο.κ.

Η εκάστοτε γνωσιακή συγκυρία στην ιστορία της ΣΨ δημιουργούσε νέους όρους εκτατικής και εντατικής ανάπτυξης της έρευνας, επέτρεπε και επέβαλε συγκεκριμένο φάσμα δυνατοτήτων πρόσληψης και εσωτερικής δημιουργικής γονιμοποίησης των ψυχολογικών ερευνών με στοιχεία της θεωρίας και της μεθοδολογίας του μαρξισμού που συνδέονται με την υιοθέτηση ορισμένων κατευθυντήριων μεθοδολογικών αρχών: της αρχής του συγκεκριμένου ιστορισμού (της ιστορικότητας), της αρχής της αιτιοκρατίας, της αρχής της συστημικότητας και της αρχής της ανάπτυξης. Στις πλέον γόνιμες των περιπτώσεων, οι αρχές αυτές οδηγούν σε υιοθέτηση στοιχείων της διαλεκτικής λογικής και μεθοδολογίας.

Θεμελιώδη ρόλο διαδραμάτισαν στο γίγνεσθαι της ΣΨ *θεωρητικά και μεθοδολογικά κεκτημένα της μαρξιστικής κοινωνικής θεωρίας και φιλοσοφίας*: 1. Η εργασιακή θεωρία της ανθρωποκοινωνιογένεσης, η θέση και ο ρόλος της εργασίας στη δομή της κοινωνίας και του ανθρώπου στο ιστορικό γίγνεσθαι, – είτε αυτό αφορά την ανάπτυξη του ανθρώπινου γένους (φυλογένεση), είτε του ατόμου (οντογένεση). 2. Η θέση και ο ρόλος των εργαλείων, των μέσων εργασίας-παραγωγής, η εμπράγματη και κοινωνική διαμεσολάβηση στην αλληλεπίδραση ανθρώπου-φύσης και ο συνακόλουθος σχεσιακός χαρακτήρας των αλληλεπιδράσεων. 3. Ο ρόλος αυτής της διαμεσολάβησης για τη μετάβαση στον έναρθρο λόγο. 4. Η συνείδηση ως αντανάκλαση του κοινωνικού είναι. 5. Η γενετική και λειτουργική σχέση φυσικού (του βιολογικού συμπεριλαμβανομένου) και κοινωνικού, καθώς και το μη αναγώγιμο του δεύτερου στο πρώτο, βάσει της προβληματικής του Ένγκελς περί της ιεραρχίας των μορφών κίνησης της ύλης στη *Διαλεκτική της Φύσης* (Engels, 1984, 221-234).

Βάσει των παραπάνω κεκτημένων και αρχών, ξεκίνησε η διαδικασία εκπόνησης των ερευνητικών προγραμμάτων που συναπαρτίζουν τη ΣΨ. Ιδιαίτερη θέση

κατέχει εδώ η *Πολιτισμική-Ιστορική θεωρία* ανάπτυξης των ανώτερων ψυχικών λειτουργιών του Λ.Σ. Βιγκότσκι, που αναπτύσσεται περαιτέρω από τους Α. Ν. Λεόντιεφ και Α. Ρ. Λούρια. Θεμελιώδη σημασία για την επίλυση των εξαιρετικά περίπλοκων προβλημάτων της συνείδησης από τη ΣΨ έχει η διαλεκτική παράδοση (Χέγκελ και ιδιαίτερα Μαρξ), η οποία ανέδειξε τον κοινωνικό και πολιτισμικό χαρακτήρα των δομών της συνείδησης. Οι τελευταίες ανέκυψαν και διαμορφώθηκαν στη φυλογένεση, στην ιστορική πορεία της ανθρωπότητας, υπό την επίδραση υπερατομικών κοινωνικών δομών, συγκροτούμενων εντός τής από κοινού δραστηριότητας (προπαντός της εργασιακής πρακτικής).

Η ΣΨ εμφανίστηκε αρχικά εντός μιας ιδιότυπης γνωσιακής συγκυρίας, ενώ η διαμόρφωσή της συνδέεται με ερευνητικά προγράμματα που ανέκυπταν βάσει αλλαγών της γνωσιακής συγκυρίας στη δυναμική της αντιφατικής πορείας του πρώιμου σοσιαλισμού στην ΕΣΣΔ. Η γόνιμη σύνδεση με στοιχεία της θεωρίας και μεθοδολογίας του μαρξισμού θέτει τη σφραγίδα της στα ερευνητικά προγράμματα που την συναπαρτίζουν.

Η ΣΨ συνιστά ένα ποιοτικό άλμα στην ανάπτυξη της ψυχολογίας, που γονιμοποιεί δημιουργικά και άλλα όμορα γνωστικά πεδία (παιδαγωγική, κοινωνική ψυχολογία, ψυχολογία, ψυχολογία, ευρετική, εργονομία, λειτουργική προσομοίωση, αεροπορική και διαστημική ψυχολογία κ.ά.). Ωστόσο, *τα εγχειρήματα διαλεκτικής σύνθεσης που προτείνονται στο πλαίσió της, παρά τις προθέσεις θεμελιωτών της (κυρίως των Βιγκότσκι και Λεόντιεφ) περί ανασυγκρότησης της επιστήμης με πρότυπο τη μέθοδο του Μαρξ στο Κεφάλαιο, δεν οδηγούνται μέχρι το επίπεδο της νοητικής ανασύστασης του αντικειμένου δια της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο.* Αυτό δεν οφείλεται σε ανεπάρκειες του υποκειμένου της έρευνας, αλλά στους όρους και τα όρια διεξαγωγής της, όπως αυτοί τίθενται από την εκάστοτε γνωσιακή συγκυρία. Οι θεμελιωτές της ΣΨ ήταν κατά κανόνα εξαιρετικά προικισμένοι ερευνητές, εγκυκλοπαιδιστές πραγματικοί, αφοσιωμένοι με αυταπάρηση στο έργο τους. Η ιδιοτυπία του γνωστικού αντικειμένου της επιστήμης, ο βαθμός ανάπτυξης και πρόσληψής του, αλλά και η συνεχιζόμενη συσσώρευση εμπειρικού και πειραματικού υλικού, επιτρέπουν εκδοχές σύνθεσης-συστηματοποίησης, προδιαλεκτικού κατά βάση επιπέδου, της διάνοιας, ανάμικτες με στοιχεία διαλεκτικής προσέγγισης. Η κατεξοχήν αναλυτική έρευνα, η ανάβαση από το αισθητηριακά συγκεκριμένο στο αφηρημένο, η κίνηση από τη χαώδη περί του όλου αντίληψη σε όλο και πιο γενικές αφαιρέσεις, δεν έχει ολοκληρωθεί και είναι αμφίβολο αν είναι εφικτό να ολοκληρωθεί, στον βαθμό που το γνωστικό αντικείμενο υφίσταται και γίνεται αντιληπτό κατ' αυτό τον τρόπο. *Χαρακτηριστική είναι η προσπάθεια πολλών πρωτεργατών των βασικών ερευνητικών προγραμμάτων της ΣΨ, να προτάσσουν μια κατηγορία ή αρχή (δραστηριότητα, προσανατολιστική δραστηριότητα, ενότητα δραστηριό-*

τητας και συνείδησης, επικοινωνία, σχέση, στάση-προδιάθεση, προσωπικότητα) ως βασική περιγραφική και εξηγητική αρχή, ανάγοντας όλα τα φαινόμενα του ψυχικού βίου σε αυτήν, είτε προεκβάλλοντάς την επί παντός επιστητού του γνωστικού αντικειμένου.

Το μόνο που κατέδειξαν αυτά τα εγχειρήματα, είναι το ανέφικτο της συγκρότησης θεωρίας, συστήματος ιεραρχημένων και διατεταγμένων εννοιών και κατηγοριών, βάσει μιας κατηγορίας, η οποία εκλαμβάνεται ταυτόχρονα και ως αρχή και ως υπόσταση και ως ουσία της θεωρίας. Αδιαμφισβήτητα, τα εγχειρήματα αυτά δεν ήταν απλώς άγονες σπουδές σχολαστικισμού. Έδωσαν τεράστια ώθηση στην έρευνα, οδήγησαν στη διαύγαση ουσιαστικών πτυχών και διεργασιών του ψυχισμού, στη διατύπωση βασικών νομοτελειών συγκρότησης και ανάπτυξης του ψυχικού βίου, με εξαιρετικές πρακτικές-παιδαγωγικές διεξόδους. Ωστόσο, ο συνδυασμός του αφετηριακού ετεροπροσδιορισμού (λόγω της πολεμικής) έναντι του βιολογισμού (ενίοτε και έναντι του κοινωνιολογισμού), με τη σπουδή για σύνθεση βάσει εννοιών της διάνοιας, εκδηλώνεται με (και ανατροφοδοτείται από) την αδυναμία διάκρισης της αμεσότητας του αντικειμένου (της αρχής) από την ουσία του. Η μεθοδολογική αυτή ανεπάρκεια καθίσταται σαφέστερη από τη δεκαετία του 1960-1970, οπότε σημαντική μερίδα ψυχολόγων συνδέεται στενά με τις ιδέες του ταλαντούχου σοβιετικού φιλοσόφου Ε. V. Pyenkon και των μαθητών του. Η σύνδεση αυτή δίνει νέα ώθηση σε κάποιες κατευθύνσεις και αναδεικνύει πιο ανάγλυφα ανεπίλυτες αντιφάσεις και περιορισμούς της ΣΨ.

Χαρακτηριστική είναι από αυτή την άποψη η κατηγορία «δραστηριότητα», το εύρος της οποίας διαλαμβάνει (καταστατικά, λόγω του δεδομένου ορισμού τού αντικειμένου) και τον ζώωδη ψυχισμό. Κατά τον γνωστό αφορισμό του Μαρξ «Η ανατομία του ανθρώπου είναι κλειδί για την ανατομία του παθήκου. Αν στα κατώτερα ζωικά είδη υπάρχει κάποια ένδειξη ανώτερης μορφής, την ένδειξη αυτή θα μπορούσαμε να την καταλάβουμε μόνο όταν θα έχουμε πα γνωρίσει την ανώτερη μορφή» (Μαρξ, χ.χ.). Το επίπεδο ανάδειξης της κατηγορίας «δραστηριότητα», δεν επέτρεψε τη συγκεκριμένη-διαλεκτική συσχέτισή της με την αμεσότητα της σχέσης του ανθρώπου με το περιβάλλον και με τους ομοίους του, ούτε και τη διάκρισή της από την εργασιακή επενέργεια του ανθρώπου στη φύση. Η διατύπωση της αρχής της ανάπτυξης και η διάκριση ορισμένων ουσιαστικών πτυχών της, δεν αρκεί για τη διαλεκτική νοητική ανασύσταση του αναπυρσώμενου όλου.

Συλλαμβάνεται στα πλαίσια των κύριων υποδειγμάτων των ερευνητικών προγραμμάτων της ΣΨ η ουσία του ανθρώπου ως προσωπικότητας, αντίστοιχης της ανεπτυγμένης ενοποιημένης ανθρωπότητας και αν ναι, σε ποιο βαθμό; Πού οφείλεται άραγε το γεγονός ότι η πολιτισμική-ιστορική προσέγγιση και γε-

νικότερα η ΣΨ, αν και συνέβαλε ουσιαστικά στην κατανόηση της κρίσης της επιστήμης και δρομολόγησε εγχειρήματα άρσης της, τελικά οδήγησε σε επανεμφάνιση της εγγενούς αντιφατικότητας της ψυχολογίας σε άλλο, ανώτερο επίπεδο; Γιατί άραγε επανεμφανίζονται οι αντινομίες νατουραλισμού (βιολογισμού)-κοινωνιολογισμού, κατώτερων-ανώτερων ψυχικών λειτουργιών, καθημερινών-επιστημονικών εννοιών, κ.ο.κ.; (Δαφέρμος, 2002, 277-281). Η απάντηση σε αυτά τα ερωτήματα συνδέεται με τη διακρίβωση κομβικών θεωρητικών και μεθοδολογικών προβλημάτων, η επίλυση των οποίων συνιστά αναγκαίο και ικανό όρο για τη διαλεκτική σύνθεση, στην οποία αποσκοπούσαν, αλλά την οποία –παρά την εξαιρετικά ουσιαστική συμβολή τους– δεν επέτυχαν οι πρωτεργάτες της ΣΨ.

Ενδεικτικά αναφέρω ότι η περί «δραστηριότητας» αντίληψη της ΣΨ, εδράζεται σε μια αντίληψη περί εργασίας, η οποία φέρει το στίγμα μιας συγκεκριμένης εποχής. Αντίληψη, η οποία εν πολλοίς χαρακτηρίζει ακόμα τη μαρξιστική κοινωνική θεωρία (ιστορικό υλισμό), την πολιτική οικονομία και το σύνολο των κοινωνικών επιστημών. *Η εργασία γίνεται αντιληπτή χωρίς ουσιαστικές αλλαγές ως προς τους τρόπους και τα μέσα, ως προς τον χαρακτήρα της, ως προς το είδος των προσπαθειών και το είδος του υποκειμένου που απαιτεί και διαμορφώνει. Η εργασία εδώ προβάλλει ως κατεξοχήν εκτελεστική, εμπράγματη, επαναλαμβανόμενη και στατική, με τη συνακόλουθη εμπλοκή του υποκειμένου σε εκτέλεση προ-δεδομένων σκοπών, βάσει κοινωνικών σημασιών. Εδώ έγκειται κατά τη γνώμη μου μια βασική αιτία της μη ευόδωσης της επαγγελόμενης διαλεκτικής σύνθεσης από τη ΣΨ. Στα πλαίσια αυτής της αντίληψης, πρακτικά αγνοείται η προβληματική του Μαρξ, βάσει της οποίας, τα παραπάνω στοιχειοθετούν μόνον ορισμένο, ιστορικά παροδικό τύπο της εργασίας, συνδεδεμένο με την εκμηχάνιση, την ουσιαστική υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο μέσω ιστορικά ορισμένου τύπου (τεχνικού και οργανωτικού) καταμερισμού εργασίας, μέσω της υπαγωγής της ζωντανής εργασίας στη νεκρή. Από αυτή την άποψη, η πρόσληψη των μαρξικών θεωρητικών και μεθοδολογικών θέσεων από τη ΣΨ, δεν υπερβαίνει το επίπεδο των κεκτημένων των *Θέσεων για το Φόιερπαχ* και της *Γερμανικής Ιδεολογίας*, όπου δεν έχει ακόμα επιτευχθεί η κατηγοριακή διάκριση των σχέσεων παραγωγής έναντι του συνόλου των κοινωνικών σχέσεων⁸.*

Με δεδομένη αυτή την αντίληψη περί εργασίας, *η δραστηριότητα προβάλλει ως κατεξοχήν εκτέλεση προ-δεδομένων σκοπών, σημασιών, κανόνων, θεσμών και προγραμμάτων. Η παιδαγωγία, και η όλη κοινωνικοποίηση, τείνει να εκλαμβάνεται ως εσωτερίκευση έτοιμων σκοπών, σημασιών, κανόνων, θεσμών και προγραμμάτων, έστω και εάν τα τελευταία θεωρούνται ως απότοκα κοινωνικών-πολιτισμικών διαδικασιών. Ακόμα και η λεγόμενη «διδασκαλία διά των προβλημάτων» (η οποία συνιστά σημαντική πρόοδο ως εφαρμοσμένη διέξοδος αρχών και πορισμάτων της ΣΨ), προϋποθέτει την εμπλοκή του διδασκόμενου σε*

προβληματικές συγκυρίες που θέτει ο διδάσκων, δηλαδή, την επιδίωξη της λήψης προβλεπόμενων (προ-δεδομένων) απαντήσεων σε προ-δεδομένες ερωτήσεις (βλ. και Ilyenkov, 1976, 117-161).

Ωστόσο, το ζητούμενο της παιδαγωγικής αλληλεπίδρασης (στο βαθμό που αυτή αποσκοπεί στην ολόπλευρη ανάπτυξη δημιουργικών δυνάμεων) είναι η ενεργοποίηση της δυνατότητας του διδασκόμενου να αντιλαμβάνεται ο ίδιος το πού, πώς, πότε και υπό ποιους όρους ανακλύπουν στην πρακτική δραστηριότητα και στη γνωστική διαδικασία οι προβληματικές συγκυρίες. Ως γνωστόν, καθοριστική για την άρση μιας αντίφασης είναι η διαπίστωση και συνειδητοποίηση των όρων της, η διατύπωση των σχετικών ερωτημάτων-ζητημάτων. Από αυτή τη διατύπωση εξαρτάται εν πολλοίς και ο χαρακτήρας των απαντήσεων-λύσεων. Δεν είναι τυχαία η μακροαίωνα διδασκαλία επί φεουδαρχίας (αλλά και πολύ μετά από αυτήν, σε ορισμένα μαθήματα μάλιστα, μέχρι και σήμερα) δια της κατήχησης των θρησκευτικών δογμάτων, βάσει προδιαγεγραμμένων ερωταποκρίσεων. Η διδασκαλία διά προ-δεδομένων ερωτήσεων, υπονοεί ότι η ίδια η γνώση θεωρείται δεδομένη και σταθερή, αλλά και το είδος του υποκειμένου που διαπαιδαγωγείται-κοινωνικοποιείται κατ' αυτόν τον τρόπο, απλώς αναπαράγει αυτή τη δεδομένη γνώση. Οι μάχιμοι εκπαιδευτικοί γνωρίζουν τι είδους καταστροφή της δημιουργικότητας αναπαράγει π.χ. η «μέθοδος» των ερωτήσεων με προκατασκευασμένες απαντήσεις πολλαπλής ψευδοεπιλογής (μας και εδώ η «σωστή» επιλογή είναι πάντα μία).

Η κατασκευή-μοντελοποίηση εποπτικοποιημένων προβληματικών συγκυριών ως διδακτικός χειρισμός της οργάνωσης της μαθησιακής διαδικασίας, εδράζεται στη (ρητή ή υπόρρητη) αντίληψη της διδακτέας ύλης ως κλειστού-πεπερασμένου συστήματος, ενώ ως άμεσο ζητούμενο προτάσσεται η αποστήθιση αυτής της στατικά εννοούμενης “ύλης” ως πακέτου πληροφορίας. Η εκτελεστική-αναπαραγωγική δραστηριότητα γίνεται εδώ εκ των ων ουκ άνευ στοιχείο της κοινωνικής σημασίας ως προ-δεδομένου προγράμματος. Η ίδια η κοινωνικότητα, προβάλλει ως πολιτισμικής-ιστορικής μεν προέλευσης, αλλά προδεδωμένο πλαίσιο κοινωνικής σημασίας όρων και ορίων, ως παγιωμένο πλαίσιο συμπεριφοράς. Η απόχρωση της ερμηνείας των πηγών αυτού του προ-δεδομένου (νοητικών μορφών, δομών, σκοπών, σημασιών, κανόνων, θεσμών, προγραμμάτων κ.ο.κ.), δηλαδή, το εάν εκλαμβάνεται ως υποστασιοποιημένη οντότητα βιολογικών, νευροφυσιολογικών όρων (της «φύσης του ανθρώπου») ή κοινωνικοπολιτισμικών όρων (της εξυπαρχής «κοινωνικής φύσης του ανθρώπου»), περνά σε δεύτερο πλάνο, στο βαθμό που παγιώνεται το σχήμα αυτό, γεγονός που επιτρέπει στο άγονο δίπολο να διαιωνίζεται.

Η βαθύτερη κοινωνική βάση των παραπάνω αντιλήψεων και περιορισμών, ανάγεται στην ανεπαρκή προώθηση της βασικής αντίφασης του σοσιαλισμού,

που οδήγησε τελικά και στην ήττα του: της αντίφασης μεταξύ κοινωνικής ιδιοκτησίας (αρχικά τυπικής κοινωνικοποίησης, κρατικοποίησης) των μέσων παραγωγής και ανεπαρκούς ανάπτυξης, «ανωριμότητας» του κοινωνικού χαρακτήρα της παραγωγής, ή με άλλα λόγια, η αντίφαση μεταξύ τυπικής, και πραγματικής κοινωνικοποίησης. Η κυριαρχία της τυπικής κοινωνικοποίησης και του αντίστοιχου υποκειμένου, αφήνει το στίγμα της και στην αντίληψη περί εργασίας-δραστηριότητας και περί παιδαγωγικώς (και πολιτικώς) εννοούμενης κοινωνικοποίησης που επικρατεί. Φιλοσοφικό-μεθοδολογικό αντίστοιχο αυτής της αντίληψης είναι εν πολλοίς η ιλιενκοφική αντίληψη περί διαλεκτικής μεθόδου. Το έργο του Πυενκον διακρίνεται για την (εν μέρει δικαιολογημένη από την πολεμική της συγκυρία με τον θετικισμό) επίμονη τάση του προς απολυτοποίηση της μεθόδου ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο (στην οποία προσδίδεται status άνευ προϋποθέσεων, άνευ όρων και ορίων καθολικής μεθόδου επιστημονικής έρευνας επί παντός επιστητού), με αντίστοιχη υποτίμηση-παράκαμψη της κίνησης της νόησης από το αισθητηριακό συγκεκριμένο προς το αφηρημένο. Έτσι, απολυτοποιείται το σύνολο των δεδομένων κοινωνικών σχέσεων, με αντίστοιχη υποτίμηση της σχέσης προς τη φύση και της ίδιας της φύσης (π.χ. της ιδιοσυστασίας του οργανισμού). Με αυτό συνδέεται και η τάση του για αναγωγή του ιστορικού στο λογικό. Σε αυτή την περίπτωση είναι ανέφικτη τόσο η διάκριση της αμεσότητας, του είναι του αντικειμένου από την ουσία και την υπόστασή του (η ουσία προβάλλει ως άμεσα δεδομένη και η υπόσταση ως ανιστορική), όσο και η διακρίβωση της συγκεκριμένης ιστορικής διαδικασίας διαλεκτικής άρσης των προϋποθέσεων του αντικειμένου και μετατροπής τους σε μετασηματισμένο όρο εντός της δομής και ανάπτυξης του τελευταίου (π.χ. του βιολογικού απ' το κοινωνικό). Απ' εδώ απορρέει και η απολυτοποίηση του κοινωνικού, με αντίστοιχη υποβάθμιση του βιολογικού σε απλό και αδιάφορο φορέα του κοινωνικού.

Διαπιστώνουμε λοιπόν, ότι στην αντιφατική πορεία της η ΣΨ, με τα πλούσια κεκτημένα και τις αποτυχίες διαλεκτικής ανασύνθεσής της, συνέβαλλε ουσιαστικά –με τον τρόπο της και απ' τη δική της σκοπιά– στη φιλοσοφική και μεθοδολογική προβληματική, στην κατεύθυνση του ριζικού αναστοχασμού επί των θεμελίων της κοινωνικής θεωρίας και του μαρξισμού.

Τα κεκτημένα και οι ανεπάρκειες της κοινωνικής θεωρίας και της ΣΨ ως σημαντική πηγή της Λογικής της Ιστορίας.

Όπως διαπιστώσαμε, πολλά από τα βασικά προβλήματα φιλοσοφικής και μεθοδολογικής θεμελίωσης της ψυχολογίας, αφορούν ή παραπέμπουν σε προβλήμα-

τα φιλοσοφικής και μεθοδολογικής θεμελίωσης του συνόλου της κοινωνικής θεωρίας και του ίδιου του μαρξισμού, ως εκ των ων ουκ άνευ επιστημονικής συμβολής στην τελευταία.

Στην ΕΣΣΔ υπήρξαν πολλές απόπειρες συστηματοποίησης των κατηγοριών της κοινωνικής θεωρίας και φιλοσοφίας (του ιστορικού υλισμού) βάσει ποικίλων ερμηνειών της μεθόδου της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο. Οι απόπειρες αυτές, στις περισσότερες περιπτώσεις, ήταν σχολαστικού-ταξινομικού χαρακτήρα. Σε αυτές συνήθως λαμβάνεται ως αφετηριακή κατηγορία-σχέση η «εργασία» είτε η «δραστηριότητα», με την οποία στη συνέχεια αντιπαραβάλλονται άμεσα όλες οι υπόλοιπες κατηγορίες, πλευρές και σχέσεις της κοινωνίας. Συνιστούν λοιπόν νοητικές συστηματοποιήσεις της γνωστικής διαδικασίας και των αποτελεσμάτων της στο επίπεδο της διάνοιας. Έτσι, κατά τρόπο εκπληκτικά παρόμοιο με αυτόν των αντίστοιχων εγχειρημάτων στη ΣΨ που αναφέραμε, δεν γίνεται αντιληπτή η αντιφατικότητα της μετάβασης από την αμεσότητα (και από τις προϋποθέσεις) του αντικειμένου προς την ουσία του (από τη σχέση του ανθρώπου ως βιολογικού όντος με το περιβάλλον του και τους άλλους ανθρώπους στην εργασία-παραγωγή και στις εργασιακές σχέσεις-σχέσεις παραγωγής). Η ομοιότητα αυτή είναι δηλωτική της ωριμάζουσας νομοτελούς ανάγκης για μια θεμελιώδη σύνθεση στο πεδίο της κοινωνικής θεωρίας και μεθοδολογίας, μέσω της διαλεκτικής άρσης του ιστορικού υλισμού.

Η διερεύνηση του ψυχισμού και του ανθρώπου ως υποκειμένου απαιτεί την *συνολική επιστημονική διερεύνηση της ανάπτυξης της κοινωνίας ως ολότητας*. Η ώριμη, η ανεπτυγμένη ανθρώπινη κοινωνία συνιστά ένα πολυεπίπεδο, ιεραρχημένο και διατεταγμένο σύστημα, μαν ολότητα στοιχείων, σχέσεων και διαδικασιών οργανικά συνδεδεμένων μεταξύ τους. Γι' αυτό και η όποια αποσπασματική πραγμάτευση πτυχών, πλευρών, σχέσεων και διαδικασιών του όλου του ανθρώπου, της κοινωνίας, εκτός της νοητικής ανασύστασης της νομοτελούς δομής-διάρθρωσης και ανάπτυξης του όλου, οδηγεί σε μονομέρειες και πλάνες. Απαραίτητη προϋπόθεση της διαμόρφωσης και ανάπτυξης μιας συνθετικής διαλεκτικής κοινωνικής θεωρίας αντίστοιχης των αναγκών της εποχής μας είναι η συγκεκριμένη ιστορική προσέγγιση του κεκτημένου της κοινωνικής θεωρίας (και ιδιαίτερα του μαρξισμού) που προϋποθέτει τον κριτικό αναστοχασμό των μεθοδολογικών θεμελίων του.

Οι σχετικές έρευνες στην ΕΣΣΔ, ιδιαίτερα κατά τις δεκαετίες 1960-1980, οδήγησαν σε ένα νέο στάδιο στην ανάπτυξη της επιστήμης, το στάδιο της διαλεκτικής ανάπτυξης-«άρσης» του μαρξισμού (βλ. Πατέλη, 2004, 65-72). Η θεωρητική διερεύνηση των διαδικασιών ανάπτυξης της κοινωνίας, των ουσιαδών αλλαγών στην ιστορία της ανθρωπότητας, παράλληλα με τον κριτικό αναστοχασμό του κεκτημένου της κοινωνικής θεωρίας (ιδιαίτερα του μαρξισμού, συμπεριλαμβαν-

νομένων και των σημαντικότερων έργων της σοβιετικής φιλοσοφίας και επιστήμης των δεκαετιών 1950 και 1960), οδήγησε σε μιαν αυθεντική κατεύθυνση στον τομέα της κοινωνικής θεωρίας, της διαλεκτικής λογικής και της μεθοδολογίας της επιστήμης, μέσω δύο μείζονος σημασίας ανακαλύψεων, που συνδέονται με το έργο του Β. Α. Βαζιούλιν: της μεθοδολογίας διερεύνησης του οργανικού όλου (μέσω της ανασύστασης της διαλεκτικής λογικής του *Κεφαλαίου* του Κ. Μαρξ) και της *Λογικής της Ιστορίας*, μέσω της νοητικής ανασύστασης των νομοτελειών που διέπουν την ανάπτυξη ανθρώπου-κοινωνίας στη δομή και στην ιστορία της (η *Λογική της Ιστορίας* ήταν ουσιαστικά έτοιμη από το 1973, αλλά μπόρεσε να εκδοθεί –μάλλον εκ παραδρομής, λόγω της συγκυρίας– το 1988).

Η δημιουργική ανάπτυξη της μεθόδου επιστημονικής έρευνας, σε συνδυασμό με τον κριτικό αναστοχασμό της αντιφατικής πορείας του πρώιμου σοσιαλισμού, επέτρεψε την αποκάλυψη της εσωτερικής συστηματικής αμοιβαίας συνάφειας των νόμων και των κατηγοριών της κοινωνικής θεωρίας, που αντανάκλα τη δομή της ανεπτυγμένης-ενοποιημένης (κομμουνιστικής) κοινωνίας (και του ανεπτυγμένου ανθρώπου-προσωπικότητας) και την εκπόνηση της θεωρητικής περιοδολόγησης της ιστορίας της ανθρωπότητας (βάσει των νομοτελειών της «ανάβασής» της από τις προϋποθέσεις στην πρωταρχική εμφάνιση και από αυτήν στη διαμόρφωση και στην ωριμότητα της κοινωνίας), υπό το πρίσμα της δυναμικής αλληλεπίδρασης μεταξύ φυσικού (του βιολογικού συμπεριλαμβανομένου) και κοινωνικού και του βαθμιαίου μετασχηματισμού, της διαλεκτικής «άρσης» του πρώτου από το δεύτερο.

Διαφορετικές πτυχές του υποκειμένου, του ψυχισμού, της δραστηριότητας και της επικοινωνίας αναδεικνύονται σε κάθε επίπεδο εκδίπλωσης της νοητικής ανασύνθεσης, με τη μέθοδο της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο της δομής του όλου (απλούστατη σχέση, ουσία, φαινόμενο και πραγματικότητα) και της ιστορίας του. Θα επιχειρήσω να αναφερθώ ενδεικτικά σε μερικές πτυχές, επισημαίνοντας: 1. τους κινδύνους μονομερούς πρόσληψης αποσπασματικών θέσεων εκτός του παραπάνω όλου, και 2. την ανάγκη συστηματικής διερεύνησης και ανάπτυξης αυτής της προβληματικής.

Προβλήματα του ψυχισμού και του υποκειμένου στη δομή της κοινωνίας ως όλου.

Εάν επιχειρήσουμε να παραθέσουμε έναν ευσύνοπτο ορισμό εργασίας, *κοινωνία είναι το αναπτυσσόμενο οργανικό όλο που συγκροτείται από τη διαδικασία της αλληλεπίδρασης των ανθρώπων –σε συνδυασμό με την αλληλεπίδραση τους με τη φύση– και από τα εκάστοτε αποτελέσματα της εν λόγω διαδικασίας.*

Η απλούστατη σχέση της κοινωνίας, το «κύτταρο» του οργανικού όλου που αυτή συνιστά, είναι η αλληλεπίδραση των ανθρώπων ως ζώντων οργανισμών με το περιβάλλον τους για τη διατήρηση της ζωής τους, αλλά και μεταξύ τους για τη διαιώνιση του βιολογικού τους είδους. Στο επίπεδο της αμεσότητας, η σχέση αυτή αφορά πρωτίστως τη σχέση ατόμου-φύσης και ατόμου-γένους. Η σωματικότητα τίθεται ως βασική συνιστώσα της διαλεκτικής πραγμάτευσης. Ο άνθρωπος εξ υπαρχής εντοπίζεται εντός της ενότητας βιολογικού και κοινωνικού. Επιπλέον, η άμεση ενότητα βιολογικού και κοινωνικού στους άμεσα εξεταζόμενους ανθρώπους, προβάλλει πρωτίστως με τη βιολογική πλευρά αυτής της ενότητας. Και μάλιστα αυτή η βιολογική πλευρά είναι *διττή*. Συνιστά βιολογική σχέση των ανθρώπων προς αλλήλους και προς την υπόλοιπη φύση.

Το γένος (το είδος) συνιστά τη βιολογική ουσία του ατόμου, η οποία έχει αποκτήσει εξωτερική ύπαρξη έναντι του ατόμου. Κατά την ικανοποίηση της γενετήσιας ανάγκης και στη συνέχεια κατά την ικανοποίηση του γονικού ενστίκτου, το ατομικό συνιστά ταυτοχρόνως και γενολογικό. Η εξελικτική διαδικασία, ως αποτέλεσμα της οποίας ανακύπτει το όλο και πιο σύνθετο σύστημα λειτουργικών συνδέσεων του έμβιου όντος και εξαρτημένων αντανεκλαστικών (άρα – και μαθησιακών διαδικασιών), περιπλέκει τον ψυχισμό και καθιστά αναγκαία τη διαγενεακή εκπαίδευση. Οι γενετήσιες σχέσεις είναι άμεσα ειδολογικές σχέσεις. Οι ειδολογικές σχέσεις αποτελούν την *ουσία* των ατόμων ως έμβιων όντων. Εντός της απλούστατης σχέσης οι διαφορές των ανθρώπων εξετάζονται κατεξοχήν ως φυσικές διαφορές (κυρίως ως προς το φύλο και ως προς την ηλικία). Κατ' αυτόν τον τρόπο, η θέση και ο ρόλος της γενετήσιας ορμής στην ανάπτυξη του ανθρώπου, δεν αγνοείται (όπως γίνεται συχνά στη ΣΨ, εν πολλοίς λόγω ετεροπροσδιορισμού έναντι του φροϊδικού αναγωγισμού). Τίθεται σε εντελώς διαφορετική βάση, συγκεκριμενοποιείται εντός του όλου.

Υπό το πρίσμα των παραπάνω, εξετάζεται και η *μετάβαση από την απλούστατη σχέση στην ουσία της κοινωνίας*. Η απλούστατη σχέση έλκει την καταγωγή της από τις απαρχές της εμφάνισης της ζωής στον πλανήτη μας. Συνιστά μια κλιμακούμενη αντίφαση μεταξύ αναγκών του οργανισμού και δυνατοτήτων ικανοποίησης αυτών των αναγκών στο (καταρχάς φυσικό) περιβάλλον, μεταξύ: 1. κατανάλωσης (διαδικασίας ικανοποίησης βιοτικών αναγκών) και 2. διαδικασιών που εξασφαλίζουν τα προς κατανάλωση αντικείμενα. Η σχέση αυτή δεν αφορά αποκλειστικά τον άνθρωπο, αλλά συνιστά κληροδότημα και κινητήριο δύναμη μιας εξελικτικής διαδικασίας, επιστέγασμα και εκδήλωση της ολοκλήρωσης-κορεσμού της οποίας είναι η εμφάνιση του ανθρώπου. *Η εν λόγω αντίφαση –κινητήριο δύναμη της εξέλιξης των εμβίων όντων– κλιμακώνεται εξελικτικά-αναπτυξιακά*: από τις στοιχειωδέστερες μορφές προσαρμογής στο περιβάλλον (ταύτιση 1-2, φυτό), προς όλο και πιο περίπλοκες (διαφορά 1-2, ζώο,

κίνηση στο χώρο προς εύρεση αντικειμένων προς κατανάλωση), μέχρι την περιστασιακή χρήση αντικειμένων της φύσης για την επενέργεια του εμβίου όντος στη φύση (αντίθεση 1-2) – διευθετείται ριζικά από τη στιγμή που η διαμόρφωση αντικειμένων προς κατανάλωση πραγματοποιείται χάριν της κατανάλωσης, με τη χρήση λειτουργικά και μορφολογικά μετασχηματισμένων μέσων (εργαλείων) επενέργειας (καθαυτό αντίφαση 1-2, με αναβάθμιση αυτής της αντίφασης και δρομολόγηση άλλου τύπου επίλυσής της). Κατ' αυτόν τον τρόπο, επέρχεται μια ριζική αλλαγή της «στρατηγικής επιβίωσης» του ανθρώπινου γένους, έναντι αυτής που χαρακτηρίζει τα υπόλοιπα έμβια όντα: *στη θέση τής κατεξοχήν προσαρμογής του έμβιου όντος στις αλλαγές του περιβάλλοντος, ο άνθρωπος κατεξοχήν προσαρμόζει το περιβάλλον για την ικανοποίηση των αναγκών του δια της εργασιακής επενέργειας.*

Συνδέεται άραγε η κλιμάκωση της παραπάνω αντίφασης με την εμφάνιση, διαμόρφωση και ανάπτυξη του ψυχισμού; Πότε εμφανίζεται ο ψυχισμός; Στη *Λογική της Ιστορίας*, εξαιρετικά σημαντικά κεκτημένα της ΣΨ νοηματοδοτούνται εκ νέου και εντάσσονται στη διαλεκτική της ανάπτυξης του ανθρώπου. Ο ψυχισμός εμφανίζεται εάν και εφ' όσον το έμβιο ον αποκτά σώμα, δηλαδή διακριτή και όχι διάχυτη ή συγχωνευμένη με το περιβάλλον ύπαρξη. Η απόσπαση του σώματος του οργανισμού από το θεραπευτικό του περιβάλλον τον ωθεί σε αναζήτηση ενός προσανατολιστικού μηχανισμού διευθέτησης στον χώρο και τον χρόνο⁹. Κατ' αυτόν τον τρόπο ανακύπτει ως διαμεσολαβημένη σχέση του σώματος με το περιβάλλον μια προτρέχουσα αντανάκλαση που επιτρέπει την αναγκαία (προς αποφυγή κινδύνου, δυσμενούς, καταστρεπτικού ή επιβλαβούς και προς ανεύρεση ευμενούς, ευεργετικού ή επωφελούς περιβάλλοντος, αντικειμένων) μετατόπιση. Συνδέεται λοιπόν ο ψυχισμός με την κίνηση, με τη δραστηριότητα που χαρακτηρίζει τον ζωικό κόσμο. Στον ζωικό κόσμο ο ψυχισμός είναι ένα ασυνείδητο πλέγμα λειτουργιών-ανταποκρίσεων σε ερεθίσματα, οι οποίες εξασφαλίζουν την ικανοποίηση των ενστικτωδώς κωδικοποιημένων αναγκών του οργανισμού (μέσω ανεξαρτήτων και στη συνέχεια εξαρτημένων αντανακλαστικών), για την υποστήριξη της βιολογικής του ύπαρξης, στο πλαίσιο του «πρώτου συστήματος σήμανσης». *Το ασυνείδητο του ζωώδους ψυχισμού έγκειται κυρίως στην αδυναμία του ζώου να διακρίνει τον εαυτό του από τον περίγυρό του: εδώ περιβάλλον, ερέθισμα και ενέργεια-ανταπόκριση στο ερέθισμα, προσλαμβάνονται ως ενιαίο όλο.*

Η συνείδηση ανακύπτει γενετικά και λειτουργικά μαζί με τη μετατροπή τής ζωικής δραστηριότητας σε *εργασιακή δραστηριότητα* (μέσα σε αυτήν και μέσω αυτής). Η εργασιακή δραστηριότητα, ως ειδοποιός τρόπος ανταλλαγής ύλης του ανθρώπου με τη φύση, έχει δύο πλευρές: 1. συνιστά *μετασχηματισμό* κατά ορισμένο τρόπο και με τη βοήθεια κατάλληλων μέσων (εργαλείων κ.λ.π.) του εξω-

τερικού αντικειμένου για την ικανοποίηση των (μετασχηματιζόμενων σε σκοπό) αναγκών του ανθρώπου με τα προϊόντα της εργασίας. 2.συνιστά μετασχηματισμό πραγματοποιούμενο κατά κανόνα από ένα σύνολο ανθρώπων (δεδομένου ότι ο απομονωμένος άνθρωπος δεν μπορεί να επιβιώσει).

Μεταξύ ανθρώπου (υποκειμένου) και αντικειμένου ανακύπτει ένας *εμπράγματος-αντικειμενοποιημένος διαμεσολαβητικός κρίκος*, μέσω του οποίου επιτυγχάνεται ο μετασχηματισμός του αντικειμένου σε προϊόν. Το *λειτουργικά και μορφολογικά μετασχηματισθέν* από τον άνθρωπο μέσο εργασίας –σε αντιδιαστολή με τις περιστασιακές, ad hoc χρήσεις φυσικών αντικειμένων επενέργειας στη φύση από ορισμένα ζώα– αναβαθμίζει ριζικά τον ψυχισμό του. Η σταθερή, αντικειμενοποιημένη και αλληπάλληλα επαναλαμβανόμενη ή τροποποιούμενη σε όμοιες (ή ανόμοιες) συνθήκες διαμεσολάβηση του μέσου-εργαλείου, επιτρέπει στον άνθρωπο να διακρίνει την *πηγή του ερεθίσματος* από το *ερέθισμα* δηλαδή *το αντικείμενο αφ' εαυτού*, γεγονός που του παρέχει τη δυνατότητα (λόγω ακριβώς της διαμεσολαβημένης αποστασιοποίησης, αλλά και της συνακόλουθης ασύγκριτα αποτελεσματικότερης επενέργειας) να *διακρίνει τον εαυτό του από τον περίγυρο και να αναβαθμίσει ουσιαστικά τον αυτοέλεγχο και την αυτορύθμισή του.*

Αλλά η ανάπτυξη της εργασιακής δραστηριότητας είναι ανέφικτη χωρίς την *κοινοποίηση* των ουσιαστικών γνωρισμάτων του αντικειμένου, χωρίς την *συλλογική χρήση-βελτίωση* του μέσου κατά τον αντίστοιχο με τον (λειτουργικά και μορφολογικά) αποκρυσταλλωμένο σε αυτό *προορισμό-τρόπο* επενέργειας. Το μέσο δεν είναι νεκρή διαμεσολάβηση, αλλά *εμπράγματος*, γενετικά και λειτουργικά *πρωτεύων φορέας κοινωνικής σημασίας, κωδικοποιημένο συμπύκνωμα μορφών και τρόπων συλλογικής δραστηριότητας.* Τα εκάστοτε *τεχνικά και οργανωτικά μέσα* εργασίας, είναι *ποικίλων βαθμών ανάπτυξης και περιπλοκότητας* τρόποι *πολλαπλασιασμού της ισχύος, διεύρυνσης, εμβάθυνσης, επιτάχυνσης, διασύνδεσης και διακρίβωσης της εργασιακής επενέργειας του ανθρώπου.* Από την εμπράγματη-υλική διαμεσολάβηση των παραπάνω μέσων ανακύπτουν και οι νοητικές-ιδεατές διαμεσολαβήσεις, τα ιδεατά μέσα πρόσκτησης της πραγματικότητας. Αυτή η διαμεσολάβηση, ως οργανικό στοιχείο της αμφίδρομης διαλεκτικής σχέσης υποκειμένου-αντικειμένου και υποκειμένων προς άλλα, στα πλαίσια αλληπάλληλων εξαντικειμενώσεων-αποαντικειμενώσεων, κωδικοποιήσεων-αποκωδικοποιήσεων, κατά την ανάπτυξη της εργασιακής δραστηριότητας, συνδέεται με την εμφάνιση και ανάπτυξη του *«δεύτερου συστήματος σήμανσης»*, ως ιδιότυπης για τον άνθρωπο ανώτερης νευρικής λειτουργίας *μέσω σημείων, συμβόλων, κωδίκων.* Αλληλένδετη με τα παραπάνω είναι και η δυνατότητα του ανθρώπινου ψυχισμού να διακρίνει τον εαυτό του ως αντικείμενο, ούτως ώστε μέσω της συνείδησης και της *αυτοσυνείδησης* να προβαίνει σε *αυτορύθμι-*

ση και αυτοέλεγχο, λειτουργίες απαραίτητες για κάθε συλλογική συν-εργασία, σε κάθε από κοινού δραστηριότητα.

Οι πρώτες ιδεατές διαμεσολαβήσεις, οι «προέννοιες», δεν συνιστούν αυστηρά διαζευκτικά μορφώματα, αλλά *εναργείς εντυπώσεις, παραστατικά απεικασματα πραγμάτων και συμβάντων, αναπόσπαστα συνδεδεμένα με τις αλλαγές που αυτά υφίστανται υπό την επίδραση των μεν είτε των δε επενεργειών*. Η αρχικά *χαώδης* περί του όλου αντίληψη, με την *άμεση βιωματική εμπλοκή* στην πρακτική συγκυρία και την εκφραζόμενη με αντίστοιχης *συναισθηματικής φόρτισης άμεση σήμανση* των συνδεδεμένων με την αποτίμηση της επιτυχίας ή αποτυχίας των πράξεων εσωτερικών καταστάσεων («γλώσσα του σώματος», μιμητικές εκφράσεις, νεύματα και χειρονομίες, άναρθρες κραυγές κλπ.), βαθμιαία, με τη διάκριση και διαμόρφωση του προφορικού λόγου, αντικαθίσταται από *διαμεσολαβημένη συμβολική ονοματοθεσία*. Στη θέση της άμεσης σήμανσης εσωτερικών καταστάσεων (αντιλήψεων, παραστάσεων, εννοιών, βιωμάτων, αξιολογήσεων, είτε σχημάτων δράσης), αναπτύσσονται *συμβολικά συστήματα σημείων* (γλώσσα) ως *έναρθρος λόγος* (φθογγότυποι, συλλαβές, λέξεις κλπ.), καθιστώντας την ανθρώπινη συνείδηση *κατεξοχήν συμβολική*, και παρέχοντας *τεράστιες δυνατότητες γενίκευσης, αφαίρεσης συνδυασμών και ενελιξίας* στη διαμεσολαβημένη ιδεατή και πραγματική αφομοίωση της πραγματικότητας. Το φάσμα λειτουργικών και μορφοποιητικών-δημιουργικών δυνατοτήτων του ανθρώπινου ψυχισμού διευρύνεται πολλαπλασιαστικά, εμπεριέχοντας πληθώρα δυνατοτήτων νοηματοδότησης, επανανοηματοδότησης, ανάπτυξης, αυτοανάπτυξης, αλλά και εμπλοκής, αντιστροφής, στρέβλωσης, ακόμα και καταστροφής.

Οι *ασυνείδητες λειτουργίες του ανθρώπινου ψυχισμού* –στον βαθμό που ο τελευταίος είναι ανθρώπινος, δηλαδή στο βαθμό που διαθέτει συνείδηση και αυτοσυνείδηση– *μετασηματίζονται ουσιαστικά σε υπηγμένη πνυχή του ψυχισμού της προσωπικότητας* (στον βαθμό που ο άνθρωπος είναι κοινωνικό και όχι απλώς βιολογικό ον).

Από την άποψη του υποκειμένου της εργασίας, ιδιαίτερη σημασία έχει το ζήτημα του χαρακτήρα της εργασίας. Το ζήτημα αυτό αναδεικνύεται εξετάζοντας δυο βασικούς τύπους εργασίας: επαναλαμβανόμενη και ανανεούμενη-αναπτυσσόμενη.

Κατά την *επαναλαμβανόμενη εργασία*, η εργασία είναι *κατεξοχήν μέσο για την ικανοποίηση των σωματικών αναγκών*, οι οποίες προβάλλουν ως δεδομένες, παγιωμένες και αμετάβλητες. Χαρακτηριστική είναι εδώ η επανάληψη, η τυποποίηση, η ρουτίνα, η εργασία ως έργο επαχθές, κοπιώδες και φθοροποιοό. Στην *ανανεούμενη-αναπτυσσόμενη εργασία*, προτάσσεται η ανάγκη για εργασία, η *εργασία χάριν της εργασίας*, δηλαδή η εργασία χάριν της χρησιμοποίησης, τελειοποίησης και ανάπτυξης εργασιακών ιδιοτήτων του ανθρώπου. Η εργασία

γίνεται εδώ *ανάγκη δημιουργίας και αυτοσκοπός του υποκειμένου, εσωτερικό κίνητρο και εσωτερική αναγκαιότητα.*

Ο άνθρωπος, η εργασιακή δραστηριότητα του οποίου χαρακτηρίζεται από αυτονομία και είναι απαλλαγμένη από λεπτομερή εξωτερική εποπτεία, προσλαμβάνει και συνειδητοποιεί καλύτερα το εσωτερικό νόημα και την πανανθρώπινη σημασία της εργασίας του. Αντίθετα, η κυριαρχία εξωτερικών κινήτρων, ο εξωτερικός σχολαστικός έλεγχος προκαλεί στον εργαζόμενο την αίσθηση της δικής του αδυναμίας-ανεπάρκειας, η οποία συχνά προβάλλεται σ' ολόκληρο τον κόσμο. Όσο λιγότερες δυνατότητες παρέχει η εργασία (και η παιδεία-εκπαίδευση) στον άνθρωπο για εκδήλωση πρωτοβουλίας (για επαναπροσδιορισμό των όρων και των ορίων), τόσο περισσότερο επιρρεπής γίνεται αυτός προς σχέσεις υποταγής στο έξωθεν και άνωθεν επιβεβλημένο κύρος και την αυθεντία, όχι μόνο στην εργασία, αλλά και στους υπόλοιπους τομείς της ζωής του, θεωρώντας τόν περιβάλλοντα κόσμο ανυπέρβλητο, αλλότριο, εχθρικό και απειλητικό.

Με την ανάπτυξη της εργασίας, όλοι οι όροι της εργασίας (υποκείμενο, αντικείμενο, μέσα, τρόποι, προϊόν) αναπτύσσονται. *Η ίδια η ανάγκη, διαμεσολαβείται πολλαπλώς τεχνολογικά και κοινωνικά, γεγονός που συνεπφέρει εξαιρετικά ουσιώδεις αλλαγές τόσο στην ίδια την ανάγκη, όσο και στους ψυχολογικούς μηχανισμούς εκδήλωσης των αναγκών και αντίστοιχης ενεργοποίησης του υποκειμένου.* Μετατρέπόμενη σε σκοπό, η ανάγκη καθίσταται εσωτερική στιγμή της εργασίας, του ειδικά ανθρώπινου, τεχνολογικά και κοινωνικά διαμεσολαβημένου τύπου μεταβολισμού. *Η ίδια η εργασιακή-παραγωγική διαδικασία, ως κοινωνικά και τεχνολογικά διαμεσολαβημένος τρόπος μεταβολισμού του ανθρώπου, αποκτά ανάγκες (για αντικείμενα, υλικά, μέσα, και για τον άνθρωπο ως υποκείμενο της εργασίας) που δεν προϋπήρχαν στη φύση.* Ανακύπτει επίσης και η *ανάγκη για εργασία του κάθε φυσιολογικού ανθρώπου, αρχικά ως μέσο και στη συνέχεια ως αυτοσκοπός.* Ανάγκη η οποία είναι *ταυτοχρόνως και φυσική* (ο άνθρωπος είναι προϊόν του λειτουργικού και μορφολογικού μετασχηματισμού που επέφερε η εργασία στην πορεία της εξέλιξης) *και κοινωνική-πολιτισμική.* Η ανάγκη αυτή προβάλλει ως ανάγκη του ανθρώπου για ψυχοσωματικές προσπάθειες, η ελλιπής ικανοποίηση της οποίας έχει επιπτώσεις και στην ψυχοσωματική του αρτιότητα, ευεξία και υγεία. Στον βαθμό που αναπτύσσεται ο κοινωνικός χαρακτήρας της εργασιακής επενέργειας, στον βαθμό που η επιστήμη μετατρέπεται σε άμεση παραγωγική δύναμη, η ίδια η σκοποθεσία προβάλλει ως *ανάγκη τόσο του ανθρώπου ως υποκειμένου της αναπτυσσόμενης-ανανεούμενης εργασίας, όσο και των αντικειμενικών όρων διεξαγωγής της τελευταίας.* Ανακύπτει και ωριμάζει νομοτελώς η *σχεδιοτέλεια* ως εκ των ων ουκ άνευ όρος λειτουργίας και ανάπτυξης της εργασιακής επενέργειας, αλλά και ως εσωτερική ανάγκη ορισμένου τύπου υποκειμένου αυτής της επενέργειας.

Από την εξέταση των χαρακτηριστικών της δημιουργικής εργασίας, καθίσταται ακόμα πιο σαφής η ποιοτική και ουσιαστική διαφορά του ανθρώπινου ψυχισμού έναντι του ψυχισμού του ζώου. *Η αλλαγή, η ανανέωση, ο μετασχηματισμός των εκάστοτε κεκτημένων όρων και ορίων της δραστηριότητας, απαιτεί υψηλό βαθμό απεμπλοκής από λειτουργικούς δεσμούς, τύπου εξαρτημένων αντανακλαστικών, απαιτεί ριζικό μετασχηματισμό, υπαγωγή, διαλεκτική άρση των ενστικτωδών ρυθμιστικών μηχανισμών συμπεριφοράς, και αντικατάσταση της τελευταίας από αναπτυσσόμενη συνειδητή δραστηριότητα, με αντίστοιχη ανάπτυξη-κλιμάκωση κινήτρων και σκοποθεσιών.*

Φαινόμενο και πραγματικότητα της ανθρώπινης κοινωνίας. Ο συνειδητός άνθρωπος ως υποκείμενο του πολιτισμού.

Με τη διαμεσολάβηση των παραπάνω, ο άνθρωπος ψυχισμός αποκτά χαρακτηριστικά *συνείδησης*. Η συνείδηση είναι με τη σειρά της ιδιότυπο μόρφωμα του *ψυχισμού*. Είναι χαρακτηριστική για τον άνθρωπο ιδεατή αντανάκλαση της αντικειμενικής και υποκειμενικής πραγματικότητας, μέσω πολύμορφου συνόλου των ειδικά ανθρώπινων ψυχικών λειτουργιών. Η κοινωνική συνείδηση προσιδιάζει στον άνθρωπο, ο οποίος είναι *προσωπικότητα*, δηλαδή στο άτομο το οποίο συνειδητά διαθλά το κοινωνικό μέσω της ατομικότητάς του, αφομοιώνει το κοινωνικό και το μετατρέπει σε εσωτερικά παρόν, κατά τρόπον ώστε η δραστηριότητά του να κατευθύνεται από τη συνειδητοποίηση της θέσης και του ρόλου του εντός της κοινωνίας ως ολότητας. *Επομένως, η κοινωνική συνείδηση χαρακτηρίζει τον άνθρωπο όπου και όποτε αυτός δεν λειτουργεί ως παθητικό αντικείμενο, ως ενεργούμενο, αλλά γίνεται ενεργητικό κοινωνικό υποκείμενο, δηλαδή, ένα ον που μετασχηματίζει σκόπιμα τις σχέσεις παραγωγής, και ευρύτερα, τους αντικειμενικούς όρους της ύπαρξής του.* Τουναντίον, όπου και όποτε ο άνθρωπος λειτουργεί ως *παθητικό αντικείμενο, ως ενεργούμενο που αποδέχεται άκριτα τις κυρίαρχες σχέσεις παραγωγής, και ευρύτερα, τους καθιερωμένους αντικειμενικούς όρους της ύπαρξής του, στον ψυχικό του βίο δεσπόζει το ασυνείδητο στοιχείο, ακόμα και εντός των αναγκαίων για την ύπαρξή του στην κοινωνία συνειδητών λειτουργιών.* Από αυτή την άποψη, στην εκάστοτε ιστορική συγκυρία, η αναγκαιότητα της συνείδησης είναι ευθέως ανάλογη της ωρίμανσης της αναγκαιότητας μετασχηματισμού των σχέσεων παραγωγής, του τρόπου παραγωγής και συνολικά των αντικειμενικών όρων και ορίων ύπαρξης του ανθρώπου. *Όπου και όποτε δεν τίθεται θέμα μετασχηματισμού των εν λόγω όρων και ορίων, εκπίπτει και το ζήτημα του κοινωνικού υποκειμένου αυτού του μετασχηματισμού, εκπίπτει και το ζήτημα της συνείδησης, της προσωπικότητας,*

ενώ το άτομο ανάγεται στην ασυνείδητη σωματική αμεσότητά του και στη ζωώδη πλευρά των αναγκών του.

Η κοινωνική συνείδηση (το συνειδέναι) συναπαρτίζεται από δύο πλευρές: 1. αφενός μεν, συνιστά συν-ειδέναι, δηλαδή *γνωστική διαδικασία και γνώση* (ιδεατή αντανάκλαση της υφιστάμενης πραγματικότητας και ιδεατή προτρέχουσα σύλληψη των αποτελεσμάτων της ανθρώπινης μετασηματιστικής δραστηριότητας) ανεπτυγμένη μορφή της οποίας είναι η επιστήμη, 2. αφετέρου δε, συνιστά *συν-ειδέναι*, δηλαδή *συνειδητοποίηση και προτρέχουσα σύλληψη της αλληλεπίδρασης των ανθρώπων, των αμοιβαίων σχέσεων και της επικοινωνίας τους.*

Εδώ εγείρονται εξαιρετικής σημασίας ερωτήματα στο πεδίο της ψυχολογίας και της κοινωνικής ψυχολογίας. Η λειτουργία του ανθρώπου ως υποκειμένου, προϋποθέτει ελευθερία επιλογής σχέσεων των ανθρώπων προς αλλήλους. Η τελευταία προϋποθέτει με τη σειρά της, ότι το άτομο ξεχωρίζει από τη συλλογική ομάδα (όχι κατ' ανάγκη ανταγωνιστικά), αίρεται υπεράνω των αγελαίων στοιχείων και, κατ' αυτόν τον τρόπο, αναπτύσσεται ως προσωπικότητα, ως άτομο ικανό να προβεί σε *διάφορες σκέψεις, αισθήματα και πράξεις* στην όποια επικοινωνιακή συγκυρία. *Χαρακτηριστικό της ελλιπούς ανάπτυξης της προσωπικότητας είναι και η απουσία συνειδητών επιλογών σχέσεων με ανθρώπους, ομάδες αναφοράς, κ.ο.κ. με έντονη την παρουσία ασυνείδητων (περιστασιακών, συγκυριακών, επιβεβλημένων άνωθεν, εκ των πραγμάτων κ.ο.κ.) σχέσεων, «αγελαίου» τύπου.*

Η γνωστική διαδικασία, εκκινεί μεν από την κατ' αίσθησιν αντίληψη, από τα δεδομένα των αισθήσεων, αλλά –παρά τις περί του αντιθέτου αντιλήψεις του εμπειρισμού και του θετικισμού– δεν ανάγεται σε αυτά. Είναι ανέφικτη η διάγνωση της ενδότερης αιτιώδους συνάφειας, της νομοτέλειας, χωρίς την εμπλοκή της σκέψης, χωρίς τη νοητική δραστηριότητα. *Η αμιγώς παραστατική και αισθητηριακή νόηση, δεν είναι ίδιον του ανθρώπινου, αλλά του ζωώδους ψυχισμού.* Στον άνθρωπο, και η παραστατική νόηση είναι νοητικά και συνειδησιακά διαμεσολαβημένη. Η νόηση, αφορά μεν το κάθε σκεπτόμενο ον, αλλά δεν συνιστά συγγενή ιδιότητα του μεμονωμένου εξωκοινωνικού ατόμου.

Τα μέσα και οι τρόποι του νοείν, της νοητικής προσοικειώσης της πραγματικότητας, οι έννοιες και οι κατηγορίες, οι μέθοδοι, κ.ο.κ. είναι πολιτισμικά-ιστορικά αποκρυσταλλώματα, καθολικές μορφές της πρακτικής και νοητικής προσοικειώσης της πραγματικότητας από τον κοινωνικό άνθρωπο. Ως εκ τούτου, τα εκάστοτε μέσα και οι τρόποι του νοείν, αλλά και η εκάστοτε κεκτημένη γνώση, είναι ιστορικά συγκεκριμένα καθολικά στοιχεία του ανθρώπινου πολιτισμού, μέσω των οποίων ενεργοποιείται και αναπτύσσεται κάθε διαδικασία συνειδητής νοητικής πρόσκτησης της πραγματικότητας από το υποκείμενο. Εδώ καθίσταται σαφής η χονδροειδής, παρελκυστική και άκρως άγονη προσπάθεια

πλήρους αναγωγής της νοητικής δραστηριότητας σε νευροφυσιολογικούς και τελικά σε φυσικούς μηχανισμούς, βάσει της οποίας, η αναγωγή θεωρείται επιτεύξιμη «μέσω της αναγωγής της ψυχολογίας στη βιολογία και της βιολογίας στη φυσική (μέσω της χημείας)» (Ψύλλος, 2005, 41).¹⁰

Η γνωστική διαδικασία είναι μια *δυναμική, πολυεπίπεδη και αντιφατική* διαδικασία, στην οποία αποφασιστικό ρόλο διαδραματίζει, αφενός μεν, η *διάγνωση της ουσίας, της αντιφατικότητας, της νομοτέλειας του αντικειμένου*, αφετέρου δε, η *αναστοχαστική νοητική προσέγγιση της νόησης*, η οργανικά ενταγμένη στη γνωστική διαδικασία *περί νοήσεως νόηση*, δηλαδή η αναστοχαστική νόηση που αφορά τα μέσα και τους τρόπους του νοείν.

Η νόηση μέσα στη διαδικασία της γνώσης έχει δύο πλευρές-βαθμίδες ανάπτυξης: τη *διάνοια* και τον *λόγο* (γερμ. Verstand - Vernunft), η επίγνωση της ιδιαιτερότητας και της δυναμικής των οποίων έχει τεράστια ψυχολογική και παιδαγωγική σημασία. Για συστηματικότερη αναφορά στις βαθμίδες του νοείν στη γνωστική διαδικασία, παραπέμπω τον αναγνώστη σε σχετικά έργα (Βαζιούλιν, 2004, 73-97, Πατέλης, 2010, 236-241). Θα επισημάνω απλώς, ότι στο σύνολο σχεδόν των ψυχολογικών ερευνών που επικεντρώνουν σε νοητικές διεργασίες και στη μάθηση, είναι παντελώς απύσχα η διάκριση του νοείν κατά διάνοια και του νοείν κατά λόγο¹¹. Η συστηματική διερεύνηση των ψυχολογικών μηχανισμών ανάπτυξης της σκέψης στη γνωστική διαδικασία, ιδιαίτερα όταν η τελευταία προβαίνει σε θεωρητικές και μεθοδολογικές ανακαλύψεις αναβαθμιζόμενη από το επίπεδο της διάνοιας στο επίπεδο του λόγου, θα δώσει τεράστια ώθηση στην ψυχολογική έρευνα και στις πρακτικές διεξόδους της (ψυχολογία της επιστημονικής έρευνας, ευρετική, ψυχολογική, κ.ο.κ.).

Δεδομένου ότι χαρακτηριστικό της κοινωνικής συνείδησης είναι η αντανάκλαση του υποκειμένου ως υποκειμένου και η επενέργεια στους ανθρώπους ως υποκείμενα μέσω *πράξεων, αισθημάτων και νόησης*, σε συνάρτηση με την υπεροχή μας από τις προαναφερθείσες στιγμές, η συνείδηση υποδιαιρείται σε *τρεις βασικές μορφές: ηθική, αισθητική και φιλοσοφία*.

Στο επίπεδο του φαινομένου, ο άνθρωπος αναπτύσσει ψυχική δραστηριότητα και επικοινωνία ποικίλων μορφών και επιπέδων. Οι εξαιρετικά περίπλοκοι μηχανισμοί αυτής της δραστηριότητας οφείλουν να διακριβωθούν σε φιλοσοφικό και σε ψυχολογικό επίπεδο. Σε αντιδιαστολή με τις δραστηριότητες, επικοινωνίες, σχέσεις, κ.ο.κ. που εκτυλίσσονται στο επίπεδο της απλούστατης σχέσης και της ουσίας, όπου η ενεργητικότητα του υποκειμένου δεν διαθλάται κατ' ανάγκη εν συνόλω από τη συνείδηση, εδώ, *το σύνολο του περιεχομένου της αντανάκλασης και των ενεργειών του ανθρώπου διαθλάται μέσω της συνείδησης*. Αυτό δεν σημαίνει κατ' αρχάς, ότι όλα εδώ «είναι συνειδητά». Η διαλεκτική άρση της αμεσότητας της απλούστατης σχέσης από την ουσία και των δύο

τελευταίων από το φαινόμενο, δεν συνεπάγεται απάλειψή τους, αλλά υπαγωγή τους στο ανώτερο-περιπλοκότερο επίπεδο σε μετασηματισμένη-ανηρημένη μορφή. *Οι ασυνείδητες πτυχές του ψυχικού βίου δεν απαλείφονται με την εμφάνιση και ανάπτυξη της συνείδησης, γεγονός που υπαγορεύει την ανάγκη συγκεκριμένης επιστημονικής, διαλεκτικής και συστηματικής ανίχνευσης του χαρακτήρα τους, διακρίβωσης της θέσης και του ρόλου τους, του μηχανισμού και των επιπέδων των αλληλεπιδράσεων και των τυχόν εντάσεων στις σχέσεις τους με τις συνειδητές πλευρές του ψυχικού βίου, μεταξύ των τελευταίων κ.ο.κ. σε ορθολογικό επίπεδο, πέρα κι έξω από μεταφυσικές απολυτοποιήσεις. Μόνο κατ' αυτόν τον τρόπο θα απαλειφθούν οι αντιδιαλεκτικές ακρότητες και μονομέρειες της ψυχολογικής έρευνας (π.χ. εμφάσεις στο συνειδητό σαν να είναι παντελώς απόν το ασυνείδητο, αναγωγή των πάντων στο ασυνείδητο στοιχείο, κ.ο.κ.). Αν και το ασυνείδητο είναι παρόν στον συνειδητό βίο, ως σύμφυτο σε ανηρημένη μορφή με τις εκφάνσεις του τελευταίου, η παρουσία του –τηρουμένων αμετάβλητων των λοιπών όρων– είναι αντιστρόφως ανάλογη του επιπέδου ανάπτυξης της προσωπικότητας και της κοινωνίας την οποία αυτή διαθλά¹².*

Το *ειδέναι*, δεν λειτουργεί ποτέ αποκομμένο από το *συν-ειδέναι*, παρά τις εμφάσεις και το ετεροβαρές των λειτουργιών της συνείδησης κατά περίπτωση. Η αυτογνωσία του νοείν αποτελεί εκ των ων ουκ άνευ στοιχείο της αυτοσυνειδησίας του ανθρώπου ως ώριμου υποκειμένου, της προσωπικότητας. Προϋποθέτει μια φιλοσοφική και μεθοδολογική διάκριση της ιδιοτυπίας των εννοιολογήσεων και νοηματοδοτήσεων των διαφόρων βαθμίδων της γνωστικής διαδικασίας, η οποία επιτρέπει και τη διάκριση *του φάσματος δυνατοτήτων μορφοποίησης του κοινωνικού συνειδέναί που εμπεριέχονται στο ειδέναι*. Αποκομμένη από το ειδέναι, από τις νομοτέλειες της γνωστικής διαδικασίας, η συνείδηση προβάλλει ως ασπόνδυλο και απεριόριστα εύπλαστο «υλικό» που προσφέρεται για πλήθωρα αυθαίρετων μυστικοποιήσεων και «κατασκευών», βάσει ανορθολογικών ασυνείδητων μηχανισμών είτε (και) ιδεολογικών, πολιτικών κ.ο.κ. χειραγωγήσεων.

Επιπλέον, η αυτοσυνειδησία και η διερεύνηση του φάσματος δυνατοτήτων αλληλεπίδρασης των μορφών κοινωνικής συνείδησης καθώς και επίδρασης του *συν-ειδέναί* στο *ειδέναι*, ιδιαίτερα από την άποψη των κινήτρων-αντικινήτρων ανάπτυξης, των κατευθύνσεων και των εμφάσεων μιας γνωστικής διαδικασίας, είναι εκ των ων ουκ άνευ στοιχείο μιας σφαιρικής πραγμάτευσης του συνειδητού ψυχικού βίου του ανθρώπου στην εκάστοτε ιστορική συγκυρία, εποχή, κ.ο.κ. Αποκομμένο από το *συν-ειδέναι*, από τις νομοτέλειες των συνειδητών και ασυνείδητων διαμεσολαβήσεων, το *ειδέναι* προβάλλει σε κάποιες αποστειρωμένες από κάθε συνειδητό στοιχείο γνωσιακές προσεγγίσεις (στο πνεύμα αναγωγικών θετικιστικών και τεχνοκρατικών απόψεων) ως αναγόμενο σε ροές πληρο-

φορίας, η ίδια η γνώση ανάγεται σε πληροφορία. Όπου και όποτε παρατηρείται απόσπαση και αντιδιαστολή των συνιστωσών της διττής αποβλεπτικότητας της συνείδησης, *συν-ειδέναι* και *συν-ειδέναι*, επέρχεται υποβάθμιση και τελικά εκφυλισμός αμφοτέρων των συνιστωσών. Το *μεν ειδέναι* ανάγεται σε «ψυχρό υπολογισμό» («ψυχρή λογική») χρησιμοθηρικού-εργαλειακού τύπου, το δε *συν-ειδέναι* ανάγεται σε «θερμή» βιωματική σχέση με τέρμα το ανορθολογικά εννοούμενο ασυνείδητο¹³.

Εξαιρετικά σημαντικό πεδίο ψυχολογικών ερευνών διανοίγεται στη διακρίβωση των μηχανισμών διαμεσολαβημένης αλληλεπίδρασης «ανώτερων» και «κατώτερων» μορφών κοινωνικής συνείδησης, σε συνδυασμό με εν ενεργεία ασυνείδητες λειτουργίες (επίσης διαμεσολαβημένες συνειδητά) στον ανθρώπινο ψυχισμό, αλλά και ασυνείδητων κατά βάση λειτουργιών που εκφαίνονται ως συνειδητές και ορθολογικές.

Η συνειδητή δραστηριότητα των ανθρώπων ως κοινωνικών υποκειμένων, περιλαμβάνει και ορισμένη *συνένωση, οργάνωση, καθώς και υλικά μέσα για την επενέργεια στην οικονομική βάση, που συγκροτούν το εποικοδόμημα*, το οποίο καθορίζεται μεν από την οικονομική βάση χωρίς να ανάγεται επ' ουδενί λόγω στην τελευταία. Η ως άνω υλική θεσμικότητα του εποικοδομήματος διαφέρει από τις σχέσεις παραγωγής κατά το ότι *οι σχέσεις του εποικοδομήματος, κατά τη διαμόρφωσή τους, περνούν ως όλο μέσω της κοινωνικής συνείδησης και κατευθύνονται από αυτήν*. Ως εκ τούτου, το εποικοδόμημα δεν συνιστά δραστηριότητα κάποιας «καθαρής» συνείδησης. Η υλική θεσμικότητά του προσδίδει υλικές ιδιότητες και στην εντός και μέσω αυτού ασκούμενη δραστηριότητα. Η τελευταία δεν ανάγεται σε κατασκευή προειλημμένων σχημάτων κατά το δοκούν (όπως θα συνέβαινε κατά τη σταθερή επανάληψη της πραγμάτωσης μιας και της αυτής κοινωνικής δραστηριότητας με πανομοιότυπα υλικά-οργανωτικά μέσα και πράξεις). Η δραστηριότητα που αναπτύσσεται εδώ είναι εκ νέου υλική δραστηριότητα, άλλου τύπου και επιπέδου εν συγκρίσει προς την παραγωγή (άρα και με διαφορετικά ψυχολογικά χαρακτηριστικά): διαυγάζεται από ορισμένη συνείδηση της κοινωνίας ως όλου. Είναι προφανές ότι το σχήμα των «ιδεολογικών μηχανισμών του κράτους» αδυνατεί να συλλάβει την ως άνω διαλεκτική.

Εδώ εγείρεται συστηματικά το μείζον πρόβλημα της σχέσης συνείδησης και *προσωπικότητας*. «Προσωπικότητα είναι ο άνθρωπος ως εσωτερική *ενότητα* κοινωνικού και ατομικού, είναι η «διάθλαση» του κοινωνικού μέσω των ζωντανών ατόμων. Το μέρος εκείνο του κοινωνικού το οποίο παραμένει εξωτερικό για το άτομο, μη αφομοιωμένο από αυτό, δεν συνιστά κτήμα του ως προσωπικότητας, δεν είναι προσωπικό του. Η νομοτελής ανάπτυξη του ανθρώπου ως προσωπικότητας, συνεπώς, εξαρτάται: πρώτον, από το κοινωνικό περιεχόμενο που αφομοιώνει το άτομο και δεύτερον, από τις φυσικές ροπές [προδιαθέσεις] του

ατόμου. Προσωπικότητα είναι λοιπόν η εσωτερική ενότητα, η οργανική συνένωση του μεν και των δε» (Βαζιούλιν, 2004, 283).

Η διάρθρωση της κοινωνίας και η ανάπτυξη της διάρθρωσης της κοινωνίας καθορίζουν το «κοινωνικό πρόγραμμα ανάπτυξης της προσωπικότητας». Η προσωπικότητα αποκτά τη μέγιστη ανάπτυξή της, όταν η ανθρώπινη κοινωνία ωριμάζει και όταν «αποτυπώνεται» στη διάρθρωση της προσωπικότητας η γενική διάρθρωση αυτής της κοινωνίας. Ολόπλευρα ανεπτυγμένη προσωπικότητα, είναι ο άνθρωπος του οποίου η διάρθρωση της προσωπικότητας επαναλαμβάνει τα βασικά γνωρίσματα της ώριμης ανθρώπινης κοινωνίας» (Βαζιούλιν, 2004, 284).

Εξαιρετική σημασία και από ψυχολογικής απόψεως έχει η προτεινόμενη από τον Βαζιούλιν *κοινωνική τυπολογία της διάρθρωσης των προσωπικοτήτων* με γνώμονα το βιοτικό πρόγραμμα που εκ των πραγμάτων προτάσσουν οι τελευταίες (Βαζιούλιν, 2004, 284-293). Όριμος τύπος προσωπικότητας είναι εκείνος, το βιοτικό πρόγραμμα του οποίου «καθορίζεται κυρίως από τη συνειδητοποίηση της θέσης του στην κοινωνία, από τη συνειδητοποίηση των κοινωνικών δεσμών, των σχέσεων και της ενότητάς τους με την κοινωνία. [...] Το κύριο [στοιχείο] στις προσωπικότητες αυτού του τύπου γίνεται η ζωτική δραστηριότητα χάριν των κοινωνικών συμφερόντων, χάριν της ανθρωπότητας, δηλαδή η ζωτική δραστηριότητα υπό την ιδιότητα του *συνειδητά κοινωνικού όντος*» (Βαζιούλιν, 2004, 286). Εδώ πρόκειται για την καθαυτή ολόπλευρα αναπτυσσόμενη προσωπικότητα, η ύπαρξη και αναπαραγωγή της οποίας –σε αντιδιαστολή με τις ανιστορικές αυταπάτες του αφηρημένου ανθρωπισμού– είναι εφικτή στην κοινωνία όπου «η ελεύθερη ανάπτυξη του καθενός είναι η προϋπόθεση για την ελεύθερη ανάπτυξη όλων» (Μαρξ-Ενγκελς, 1982, 48), είτε (εν μέρει) στον αγώνα για τον επαναστατικό μετασχηματισμό της κοινωνίας σε αυτή την κατεύθυνση.

Δεδομένου ότι προσωπικότητα είναι η διάθλαση του κοινωνικού μέσω της βιολογικής φύσης του ατόμου, «η περιγραφή των χαρακτηριστικών των προσωπικοτήτων απαιτεί την περιγραφή των βιολογικών χαρακτηριστικών των ατόμων, εφόσον η αφομοίωση και η μεταβολή του κοινωνικού από το άτομο εξαρτάται από την βιολογική φύση του ατόμου, μεταμορφώνεται από την τελευταία» (Βαζιούλιν, 2004, 289). Ιδιαίτερα σημαντική από αυτή την άποψη είναι η *διάκριση της βιολογίας του άνδρα και της γυναίκας*. «Η διαδικασία χειραφέτησης των γυναικών δεν πρέπει να εξετάζεται ως *καθαρά* κοινωνική διαδικασία, χωρίς να υπολογίζεται η επίδραση που ασκούν σε αυτήν οι βιολογικές διαφορές μεταξύ άνδρα και γυναίκας. Είναι επίσης απαραίτητη η συστηματική διερεύνηση της εξάρτησης της «αφομοίωσης» του κοινωνικού περιβάλλοντος από τα ηλικιακά στάδια της ύπαρξης του ατόμου. Στην κάθε ηλικιακή περίοδο της ύπαρξης του ατόμου προσιδιάζουν ορισμένα νομοτελή γνωρίσματα της σχέσης [του ατόμου]

προς την κοινωνική πραγματικότητα, του δεσμού του με την κοινωνική πραγματικότητα που οροθετείται από τις ιδιαιτερότητες του εκάστοτε ηλικιακού σταδίου. Λόγου χάρι, ο κόσμος δεν προβάλλει εντελώς πανομοιότυπα στα μάτια ενός εφήβου και ενός γέροντα, και η διαφορά αυτή εξαρτάται μεταξύ άλλων και από τη βιολογική τους ηλικία» (Βαζιούλιν, 2004, 289-290). Από τη σκοπιά της φυσιολογίας, αναδεικνύεται εδώ η διαίρεση των ανθρώπων ως προς τον τύπο του νευρικού τους συστήματος σε συνάρτηση με την δύναμη είτε την αδυναμία, με την κινητικότητα είτε την αδράνεια, με την εξισορρόπηση ή μη των νευρικών διαδικασιών¹⁴, καθώς επίσης και η διαίρεση των ανθρώπων σε καλλιτεχνικούς και νοητικούς τύπους. Οι διαφορές αυτές επιδρούν αδιαμφισβήτητα στην κοινωνική ζωτική δραστηριότητα. Εδώ διανοίγεται εξαιρετικά ενδιαφέρον φάσμα διεπιστημονικών ερευνητικών προγραμμάτων (ψυχολογίας, βιολογίας, ιατρικής, νευροφυσιολογίας, κ.ο.κ.).

Οι δεσμοί των ανθρώπων ως ολόπλευρων και αρμονικών προσωπικοτήτων, είναι δεσμοί κατεξοχήν μη επιβεβλημένοι αλλά εκ πεποιθήσεως συναπτόμενοι, βάσει ανιδιοτελών ενδιαφερόντων, τα οποία αποσκοπούν στην πραγμάτωση του κοινωνικού συμφέροντος. Έτσι, «η προσωπικότητα πραγματώνοντας τα συμφέροντα των άλλων ανθρώπων επιτυγχάνει ταυτοχρόνως την πραγμάτωση του δικού της συμφέροντος. Πρόκειται για δεσμούς ολόπλευρων και αρμονικών προσωπικοτήτων και, συνεπώς, η κάθε προσωπικότητα εντάσσεται σε ολόπλευρες (σε όλες τις βασικές σφαίρες της κοινωνίας) σχέσεις με άλλες προσωπικότητες και, επομένως, πρόκειται για μεταβλητούς, κοινωνικά και ειδικά μη παγιούμενους δεσμούς, οι οποίοι εξαρτώνται από την ελεύθερη επιλογή των ανθρώπων που συνάπτουν σχέσεις. Πρόκειται για δεσμούς οι οποίοι οικοδομούνται, λαμβάνοντας υπόψη τη συμβατότητα ως προς το φύλο, την ηλικία, την ψυχολογία κλπ.» (Βαζιούλιν, 2004, 289-290).

Η κλιμάκωση της εκ των πραγμάτων σκοποθεσίας της κοινωνίας (ως συνισταμένης, μέσω αλληλοσυγκρουόμενων συμφερόντων, σκοποθεσιών, μέσω γενικευμένης ετερογονίας των σκοπών¹⁵), αναδεικνύει την ολόπλευρη ανάπτυξη των δημιουργικών δυνατοτήτων της προσωπικότητας, όχι πλέον ως αφηρημένο ανθρωπιστικό ιδεώδες, αλλά ως νομοτελή ανάγκη της κοινωνίας ως αναπνυσσόμενης ολότητας.

Συμπεράσματα

Διαπιστώνουμε λοιπόν ότι ο ψυχισμός και η συγκρότηση του υποκειμένου είναι ένα φαινόμενο περίπλοκο και πολυεπίπεδο, με σημαντική θέση και ρόλο που διαφοροποιείται στα επίπεδα συγκρότησης και νοητικής ανασύστασης της διάθρω-

σης της κοινωνικής ολότητας, ως ενότητας πολλαπλών προσδιορισμών. Αυτή η λογική θεώρηση μας επιτρέπει να διερευνήσουμε το φαινόμενο και ιστορικά, έχοντας επίγνωση της γενετικής σύνδεσης, αλλά και των ουσιαστών διαφορών μεταξύ αντικειμενικής ιστορικής διαδικασίας και των εκάστοτε ποικίλων περί αυτής αντιλήψεων και ιδεών. Η διερεύνηση αυτή απαιτεί ξεχωριστή πραγμάτευση. Η διάκριση του ανθρώπου ως υποκειμένου με τον αντίστοιχο ψυχισμό έχει νόημα (θεωρητικό και πρακτικό) μόνο σε συνδυασμό με τους εκάστοτε αντικειμενικούς όρους της ιστορίας της ανθρωπότητας ως ολότητας, με τη νομοτέλεια που διέπει τη διαδικασία εμφάνισης, διαμόρφωσης και ανάπτυξης της κοινωνίας¹⁶.

Όπως διακρίβώνεται από τη *Λογική της Ιστορίας*, σε αντιδιαστολή με ορισμένες τάσεις της ΣΨ, το μείζων ζητούμενο δεν είναι η απλή συμμόρφωση της εκάστοτε επερχόμενης γενεάς με ένα κλειστό σύστημα κεκτημένων σημασιών (δεξιοτήτων, γνώσεων, σχέσεων, κανόνων, θεσμών κ.ο.κ.), όσο προοδευτικές και άρτιες κι αν φαντάζουν αυτές στους εκπροσώπους των προγενέστερων γενεών, αλλά η δυνατότητα «ξεκλειδώματος» του φάσματος δυνατοτήτων που ενέχουν αυτές σε νέες συγκυρίες, σε κάθε νέα «αποκωδικοποίησή» τους. Δυνατότητα που γίνεται πραγματικότητα μέσω νέων προσωπικών και συλλογικών νοσηματοδοτήσεων και επανανοσηματοδοτήσεων αυτών των σημασιών, μέσω και του διαγενεακού μετασχηματισμού των όρων και των ορίων ανάπτυξης του ανθρώπου. Έτσι, τα εκάστοτε ιστορικά-πολιτισμικά κληροδοτήματα λειτουργούν ταυτόχρονα ως κλειστό και ανοικτό σύστημα. Κλειστό, ως προς το δεδομένο των εκάστοτε (υλικών και ιδεατών) όρων που συναντά η κάθε επερχόμενη γενεά ως κληροδοτήματα των προγενέστερων και της φύσης, άρα, ανεπίδεκτο αυθαίρετων βουλευσιαρχικών χειραγωγήσεων (η φύση και η κοινωνία «εκδικούνται» την υποκειμενική αυθαιρεσία). Ανοικτό σύστημα, από την άποψη του νέου φάσματος δυνατοτήτων, των εκάστοτε όρων και των ορίων που διανοίγονται για την ανθρώπινη μετασχηματιστική επένδυση σε αυτό (δημιουργική, όταν εκτυλίσσεται μετά λόγου γνώσεως αυτού του φάσματος ή καταστροφική, στην αντίθετη περίπτωση) – άρα, από την άποψη του ενεργητικού επαναπροσδιορισμού (διεύρυνσης, εμπάθυνσης, κ.ο.κ.) αυτού του φάσματος.

Η γνωσιακή συγκυρία που ανέκυψε με τη *Λογική της Ιστορίας*, προβάλλει ως φάσμα θεμελιωδώς νέων δυνατοτήτων επανανοσηματοδότησης των πρακτικών και θεωρητικών προβλημάτων που τίθενται ενώπιον της ανθρωπότητας. Αυτό το φάσμα δυνατοτήτων, όπως είδαμε, προσφέρεται για τη χάραξη στρατηγικής και τακτικής των συναφών διεπιστημονικών ερευνών, ως νέο δυναμικό πλαίσιο για επαναπροσανατολισμό και ιεράρχηση σειράς ερευνητικών προγραμμάτων.¹⁷ Τα θεωρητικά και μεθοδολογικά κεκτημένα της *Λογικής της Ιστορίας* διανοίγουν προοπτικές για νέο φάσμα ερευνητικών προγραμμάτων και στο πεδίο της ψυχολογίας, στην κατεύθυνση της περαιτέρω συγκεκριμενοποίησης, εμπάθυν-

σης, διεύρυνσης και διακρίβωσης πτυχών, πλευρών, σχέσεων και διαδικασιών του γνωστικού αντικείμενου.

Σημειώσεις

1. Εξαιρετική ιστορική και μεθοδολογική διερεύνηση αυτής της προβληματικής, αναπτύσσεται στο μοναδικό στην παγκόσμια βιβλιογραφία έργο του Μ. Δαφέρμου, αφιερωμένο στο ερευνητικό πρόγραμμα της πολιτισμικής-ιστορικής θεωρίας του Βιγκότσκι (2002). Η περαιτέρω πραγμάτευση σε αυτό το κείμενο εδράζεται εν πολλοίς και σε αυτό το έργο.

2. Κατά τα φαινόμενα, σημαντικό ρόλο στη βιωσιμότητα εγχειρημάτων υβριδικής συνύπαρξης στοιχείων του μαρξισμού και της ψυχανάλυσης σε ορισμένους κύκλους της διάνοησης έπαιξαν και πολιτικοί λόγοι, όπως π.χ. η σχέση του Λ. Τρότσκι με τον φροϊδισμό. Η φιλοσοφική συγκρότηση του τελευταίου και η δυνατότητά του να διαγνώσει τη γνωσιακή συγκυρία της ψυχολογίας απαιτούν ξεχωριστή πραγμάτευση.

3. Το έργο του Λένιν *Υλισμός και εμπειριοκριτισμός* εκδόθηκε (2η έκδοση, η πρώτη είχε βασικά κατασχεθεί από τις τσαρικές αρχές του 1909) το 1920. Το 1924 εκδόθηκαν οι *Θέσεις για τον Φόιερμπαχ* του Μαρξ. Το 1925 εκδόθηκε η *Διαλεκτική της Φύσης* του Ένγκελς και το απόσπασμα «Για το ζήτημα της διαλεκτικής» από τα φιλοσοφικά τετράδια του Λένιν. Το εξαιρετικά σημαντικό για την υλιστική αντίληψη της ιστορίας έργο των Μαρξ και Ένγκελς *Γερμανική Ιδεολογία* εκδόθηκε στη ρωσική το 1933, ενώ το 1ο Κεφάλαιο του 1ου τόμου – το 1924. Απόσπασμα από τα *Οικονομικά -φιλοσοφικά χειρόγραφα* του Μαρξ δημοσιεύθηκαν το 1927 στη ρωσική, το 1932 στη γερμανική, ενώ η πλήρης ρωσική έκδοση είδε το φως το 1956, κ.ο.κ.

4. Είναι μια «φυσιολογική» κομφορμιστική στρατηγική επιβίωσης, εκδοχές της οποίας κινούνται σε αρκετά ευρύ φάσμα: από αυτή του κραυγαλέου θιασώτη των εκάστοτε κυρίαρχων ιδεολογιών και ιδεολογημάτων, που διαλαλεί λόγω και έργω τη «σωστή» στρατεύσή του (ενίοτε μάλιστα υπερθεματίζει, στην αγωνία του να φανεί βασιλικότερος του εκάστοτε βασιλέως), διεκδικώντας αντίστοιχη άνωθεν αναγνώριση και σταδιοδρομία, μέχρι εκείνη του «κρυπτοαντιστασιακού» μεν, αλλά κατά τα λοιπά «ήπιων τόνων» και συναινετικού τύπου «καθώς πρέπει» διανοούμενου... Η καθ' ημάς σύγχρονη πραγματικότητα βρίθει τέτοιων περιπτώσεων όλου του φάσματος, ιδιαίτερα αν οι θεωρητικές και ιδεολογικές επιλογές συνδέονται με επιδοτούμενα προγράμματα, με εγγυημένη προαγωγή, έκδοση, δημοσίευση και προβολή από «έγκριτα» έντυπα, με διασφάλιση ομάδας αναφοράς, αμοιβαίων αναφορών, κ.ο.κ.

5. Βλ. π.χ. «Απόφαση περί των παιδολογικών διαστρεβλώσεων στο σύστημα των Λαϊκών Επιτροπών Διαφώτισης» από 4.7.1936, η οποία –βάσει υπαρκτών κινδύνων να εκλαμβάνονται ως δεδομένες και αμετάβλητες «αποκλίσεις» παιδιών στο εκπαιδευτικό σύστημα– ουσιαστικά «έκλεισε» επί μακρόν σημαντικές κατευθύνσεις των «παιδολογικών» και των «ψυχοτεχνικών» ερευνών. Ο Α. Λ. Λούρια έγινε μέλος της Ακαδημίας Επιστημών της ΕΣΣΔ (1947) και της Ακαδημίας Παιδαγωγικών Επιστημών (1968), μέλος της Εθνικής Ακαδημίας των ΗΠΑ και της Αμερικανικής Ακαδημίας Επιστημών και Τεχνών. Ο Σ. Λ. Ρουμπινστάιν, χωρίς να είναι μέλος του ΚΚΣΕ, κατέλαβε πολλά αξιώματα. Έγινε μεταξύ άλλων διευθυντής του τομέα ψυχολογίας στο Ινστιτούτο Φιλοσοφίας της Α.Ε. της ΕΣΣΔ (1945-1960), αντεπιστέλλον μέλος της ΑΕ της ΕΣΣΔ (1943), μέλος της ΑΠΕ της ΕΣΣΔ, τιμήθηκε με το Ανώτατο Κρατικό Βραβείο Στάλιν (1942). Ο μεγάλος φυσιολόγος Ι. Π. Παβλόφ (βραβείο Νόμπελ, 1904) αν και δεν ήταν μαρξιστής, παρέμεινε στην ΕΣΣΔ και ανέπτυξε πλούσια δράση ΑΕ της ΕΣΣΔ. Ο Μπ. Μ. Τεπλόφ, επίσης χωρίς να είναι μέλος του ΚΚΣΕ, έγινε μέλος της ΑΠΕ της ΕΣΣΔ (1945) ενώ, από το 1946, γίνεται πρόεδρος του Τομέα Λογικής και Ψυχολογίας της Ακαδημίας Κοινωνικών Επιστημών παρά την Κ.Ε. του ΚΚΣΕ! Ο φυσιολόγος και ψυχοφυσιολόγος Ν.Α. Μπερστάιν τιμήθηκε επίσης με Βραβείο Στάλιν (1947). Ο Α. Ν. Λεόντιεφ ήταν μέλος της ΑΠΕ της ΕΣΣΔ, ενώ τιμήθηκε με το Ανώτατο βραβείο Λένιν, 1963). Αντεπιστέλλοντα μέλη της ΑΕ της ΕΣΣΔ έγιναν επίσης οι ψυχολόγοι Σ. Β. Κραβζόβ (1943) και Μπ. Φ. Λόμοφ (1976).

Το ζήτημα των διώξεων στην ΕΣΣΔ και στις άλλες χώρες του πρώιμου σοσιαλισμού χρεϊ-

άζεται συγκεκριμένη επιστημονική-ιστορική διερεύνηση, στο πλαίσιο των εκάστοτε διακυβευμάτων και συσχετισμών δυνάμεων, τόσο εντός του «υπαρκτού» σοσιαλισμού, όσο και σε διεθνή (πολεμική-ψυχροπολεμική) κλίμακα. Η επιφανειακή προπαγανδιστική αντιμετώπισή του, βάσει των άκρως ανιστορικών περί «ολοκληρωτισμού» ιδεολογημάτων του συρμού, είτε βάσει μιας άκριτης απολογητικής του συνόλου των πεπραγμένων της σοβιετικής εξουσίας, μάλλον επιτείνει τη σύγχυση, ενώ δεν επιτρέπει την πραγματικά επιστημονική διερεύνηση της ιστορίας της επιστήμης.

6. Για μια σύνοψη των βάσεων της ΣΨ, βλ. Κουβελάς, 2007, 2009. και Σμυρνόφ Α. Α., Λεόντιεφ Α. Ν., Ρουμπινστάιν Σ. Α., Τεπλώφ Β. Μ., χ.χ. και το λεξικό Petrovsky, Yaroshevsky, 1985. Σε κάθε σύνοψη υπό μορφή εγχειριδίου, όση πληρότητα κι αν επιτυγχάνεται σε αυτήν, ελλοχεύει ο κίνδυνος στατικής και ανιστορικής αντίληψης, δεδομένου ότι, κατά κανόνα, λόγω του χαρακτήρα του εγχειρήματος, δεν αναδεικνύεται η αντιφατική αλλαγή της γνωσιακής συγκυρίας στην ιστορία της επιστήμης, ενώ τα κεκτημένα προβάλλουν ως “υλικό” που παρατίθεται εν σειρά σε ένα επίπεδο.

7. Βλ. και Petrovsky Α., 1990. Το αρχικό πλαίσιο μιας κριτικής, συγκεκριμένης ιστορικής, θεωρητικής και μεθοδολογικής διερεύνησης των απαρχών και βασικών κεκτημένων της ΣΨ τίθεται στο προαναφερθέν έργο του Μ. Δαφέριμου (2002).

8. Ενίοτε, η πρόσληψη αυτή δεν υπερβαίνει την περί αλλοτριωμένης εργασίας αντίληψη του νεαρού Μαξ των *Οικονομικών και φιλοσοφικών χειρογράφων* του 1844, όπου αναδεικνύεται ο ρόλος της πρακτικής στην ανάπτυξη της γνωστικής σχέσης του ανθρώπου προς τον κόσμο, η συνάρτηση μεταξύ συσσώρευσης ξένης εργασίας, ιδιωτικής ιδιοκτησίας και αποξένωσης-αλλοτριώσης, η συνεισφορά του Χέγκελ στη συνειδητοποίηση της διαδικασίας δημιουργίας του ανθρώπου μέσω της ανθρώπινης εργασίας, η εγγεληνή μυστικοποίηση αυτής της διαδικασίας, κ.ά. Ωστόσο, οι αντιφάσεις του τότε επιπέδου αντίληψης του Μαξ περί εργασίας (λόγω της μη επεξεργασίας της κατηγορίας «εργασιακή δύναμη» και η απουσία διάκρισης των σχέσεων παραγωγής, οδηγούν στην ατυχή απόπειρα συστηματικής θεώρησης της πολιτικής οικονομίας υπό το πρίσμα των κατηγοριών: ιδιωτική ιδιοκτησία και αλλοτριώση.

9. Εδώ κρίνω σκόπιμο να επισημάνω ότι τα κεκτημένα της βιολογικής επιστήμης και της ΣΨ αναφορικά με τους όρους εμφάνισης του ψυχισμού, έπαιξαν εξαιρετικά σημαντικό ρόλο στη θεωρητική και μεθοδολογική ανάδειξη της διαλεκτικής φυσικού (του βιολογικού συμβολο-λαμβανόμενου) και κοινωνικού στην φυλογένεση και στην οντογένεση του ανθρώπου. Ιδιαίτερος είναι ο ρόλος της «προσανατολιστικής δραστηριότητας», την κομβική σημασία της οποίας ανέδειξε ο Ρ. G. Galperin. Τις εξαιρετικές παραδόσεις του τελευταίου (όταν αυτός περνούσε ερευνητικά από την ιατρική στην ψυχολογία) παρακολούθησε ως φοιτητής της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Λομονόσοφ της Μόσχας και ο Β. Α. Βαζιούλιν.

10. Το όλο πρόβλημα της αιτιότητας και της ενότητας των επιστημών (η περιγραφική-εξηγητική λειτουργία των οποίων για τον θετικισμό ανάγεται σε “ταξινομίες φυσικών ειδών”) προβάλλει ως πρόβλημα αποκλειστικής διάζευξης μεταξύ εκδοχών αναγωγισμού (νατουραλισμού, φυσικαλισμού) και αναδυτισμού. Εδώ δεν υφίστανται διακριτά επίπεδα, άρση του ενός επιπέδου από το άλλο κ.ο.κ., αλλά «ιεραρχική δομή, τέτοια ώστε οι οντότητες που εμφανίζονται σε κάθε επίπεδο να συγκροτούνται πλήρως από οντότητες κατωτέρων επιπέδων και οι ιδιότητές τους να προσδιορίζονται από τις ιδιότητες των οντοτήτων των κατωτέρων επιπέδων» (Ψύλλος, 2005, 40). Τα εγχειρήματα αυτά αποδεικνύουν ότι η μόνη εφικτή εκδοχή υλισμού στη βάση του αντιδιαλεκτικού εμπειρισμού είναι ο χονδροειδής μηχανιστικός μεταφυσικός αναγωγισμός, για τον οποίο η παραπάνω προβληματική, όχι μόνο δεν γίνεται αντιληπτή, αλλά βαπτίζεται “ψευδοπρόβλημα”. Το πιο επικίνδυνο έγκειται στο ότι φορείς παρόμοιων αντιλήψεων προβάλλουν αξιώσεις επιβολής φιλοσοφικών-μεθοδολογικών προτύπων, δίκην ρυθμιστικών, θεσμών και αξιολογικών αρχών. Βλ. και Δαφέριμος, 2010.

11. Αυτό αφορά εν πολλοίς και τις ελάχιστες περιπτώσεις λαμπρών εκπροσώπων της ΣΨ, όπου ο ερευνητής έχει την πρόθεση να προσεγγίσει το εν λόγω πρόβλημα ως προς τις ψυχολογικές και παιδαγωγικές του διαστάσεις. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του V. V. Davydov.

12. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός, ότι στις δευτερεύουσες, ιστορικά περιορισμένες και περιοριστικές μορφές της κοινωνικής συνείδησης, που συνδέονται με την ύπαρξη κοινωνικών

ανταγωνισμόν και ελλείμματος αυθεντικής προσωπικότητας και συλλογικότητας (πολιτική, δίκαιο και θρησκεία), είναι χαρακτηριστική η εξ' υπαρχής λίγο-πολύ άμεση σύμφυση αυτών των μορφών με ασυνείδητες βιωματικές, αγελαίες, κομφορμιστικές κ.ο.κ. μορφές (γεγονός ιδιαίτερα έκδηλο στη θρησκεία).

13. Χαρακτηριστική από την άποψη της κυριαρχίας του ασυνείδητου είναι η «στρατηγική επιβίωσης» δια της προσαρμογής στην εκάστοτε καθεστηκία τάξη πραγμάτων του κομφορμιστή. Ο τελευταίος, ενδέχεται να χαρακτηρίζεται από αρκετές δεξιότητες «ψυχρού υπολογισμού», ακόμα και εντυπωσιακής πολυμάθειας κατά την εφαρμογή της «στρατηγικής επιβίωσης» του, αλλά, κατά κανόνα, είναι άγονος από την άποψη της δημιουργικότητας, λόγω ακριβώς του εν πολλοίς ασυνείδητου χαρακτήρα της κοντόφθαλμης ιδιοτέλειας που χαρακτηρίζει την εν λόγω στρατηγική.

14. Διέγερσης και αναστολής κυρίως – Σ.τ.μ.

15. Η *ετερογονία* και *ετερογένεια των σκοπών* στην οποία αναφέρθηκε και ο Αριστοτέλης, εκδηλώνεται με την απροσδόκητη για τα υποκείμενα εξέλιξη και έκβαση μιας ιδέας, μιας πολιτικής, μιας σκοποθεσίας.

16. Μέχρι και σήμερα αναπαράγονται σε ορισμένους κύκλους της διανόησης τα αλτουσεριανά δόγματα των στρονκουραλιστικών κατασκευών περί ιστορίας, ως «διαδικασίας χωρίς υποκείμενο», με παράλληλη επιδίωξη εξορισμού από τον μαρξισμό των κατηγοριών «Υποκείμενο» και «Σκοπός» (ως δήθεν εκφάνσεων μιας «μυστικοποίησης» της εγγελιανής διαλεκτικής)... Θα μπορούσε άραγε να υπάρξει ποτέ ανθρώπινη δραστηριότητα και κοινωνία χωρίς αυτή τη «μυστικοποίηση» της μετασηματιστικής σκόπμης δραστηριότητας του κοινωνικού ανθρώπου που καθιστά τον άνθρωπο υποκείμενο; Θα μπορούσε άραγε να συγκροτηθεί σοβαρή ψυχολογική έρευνα βάσει παρόμοιων δογμάτων; (βλ. Althusser, 1983).

17. Μέλη της Διεθνούς ερευνητικής ομάδας «η Λογική της Ιστορίας», δραστηριοποιούνται σε ευρύ φάσμα ερευνητικών πεδίων, πραγματώνοντας και αναπτύσσοντας τον καθολικό-διεπιστημονικό χαρακτήρα και τη διεθμιστική απεύθυνση αυτού του νέου ρεύματος (βλ. τη σχετική ιστοσελίδα <http://www.ilhs.tuc.gr/gr/index.htm>).

Βιβλιογραφία

- Althusser, L. (1983). *Θέσεις* (μτφρ. Ξ. Γιαταγάνας). Αθήνα: Θεμέλιο.
- Ananiev, B.G. (1931). Ο nekotoryh voprosah marksistsko-leninskoi rekonstrukcii psihologii. [Περί ορισμένων ζητημάτων μαρξιστικής-λενινιστικής αναδιάρθρωσης της ψυχολογίας]. *Psihologija*. τ. IV. Vyp.3-4.
- Βαζιούλιν, Β. Α. (2004). *Η Λογική της Ιστορίας. Ζητήματα Θεωρίας και Μεθοδολογίας* (μτφρ., υπομνηματισμός, σχόλια Δ. Πατέλης). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Βαζιούλιν, Β.Α. (2008). «Για τη σημασία της Λογικής του *Κεφαλαίου* του Κ. Μαρξ». ΔΙΑΠΛΟΥΣ, No 26, Ιούνιος-Ιούλιος 2008, σ. 21-25 και http://www.ilhs.tuc.gr/gr/vav_diaplus_26.htm[ανάκτηση:12.11.2012].
- Βολόσινοφ, Β. Ν.*(1998). *Μαρξισμός και Φιλοσοφία* της Γλώσσας (μτφρ. Βασίλης Αλεξίου). Αθήνα: Παπαζήσης.
- Δαφέρμος, Μ. (2002). *Η Πολιτισμική-Ιστορική Θεωρία του Βιγκότσκι*. Αθήνα: Ατραπός.
- Δαφέρμος, Μ. (2003). Επιστήμη και δημιουργικότητα: μια απόπειρα ψυχολογικής ανάλυσης. Στο: *Τετράδια Ψυχιατρικής*, No 83, σ. 111-128. http://www.ilhs.tuc.gr/gr/creatscien_mdaf.htm[ανάκτηση:12.11.2012].
- Δαφέρμος, Μ.(2010). Θετικισμός στην ψυχολογική έρευνα: μία απόπειρα κριτικής θεώρησης. Στο: Μ. Πουρκός & Μ. Δαφέρμος, (επιμ), *Ποιοτική έρευνα στην Ψυχολογία και την εκπαίδευση* (σ. 223-246). Αθήνα: Τόπος.
- Δαφέρμος, Μ. (2010). *Το ιστορικό γίνεσθαι της Ψυχολογίας*. Αθήνα: Gutenberg.
- Διεθνής σχολή: *Η Λογική της Ιστορίας*. Κείμενα. <http://www.ilhs.tuc.gr/gr/index.htm>[ανάκτηση:12.11.2012].

- Davydov, V.V. (1996). *Teoriya razvivayushhego obucheniya* [Η θεωρία της αναπτυσσόμενης εκπαίδευσης]. Moscow: Intor.
- Engels, F. (1984). *Διαλεκτική της Φύσης* (μτφρ. Ε.Μπιτσάκης). Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Galperin, P. (1999). *Vvedenie v psicholiu* [Εισαγωγή στην Ψυχολογία]. Moscow: Kniznii Dom Universitet.
- Graham, L.R. (1987). *Science, Philosophy, and Human Behavior in the Soviet Union*. Columbia: University Press (Ρωσική έκδοση, Пер. с англ., Μόσχα: Политиздат, 1991).
- Hantam E., & Vakar G. (1962). *Translators Preface*. Στο: Vigotsky L.S. *Thought and Language*. Cambridge.
- Ilyenkov, E. (1960). *The Dialectics of the Abstract and the Concrete in Marx's Capital* (English translation 1982 by S. Kuzyakov). Moscow: Progress Publishers, 1982 και <http://marxists.anu.edu.au/archive/ilyenkov/works/abstract/index.htm> [ανάκτηση: 12.11.2012].
- Ilyenkov, E. V. (1976). *Τεχνοκρατία και ανθρώπινα ιδεώδη στο σοσιαλισμό*. Αθήνα: Οδυσσεάς.
- Ilyenkov, E. (1983). *Διαλεκτική λογική* (μτφρ. Μ. Αναστασιάδη). Αθήνα: Gutenberg.
- Ιωαννίδης, Κ.(2009). Βιολογικό και κοινωνικό. Μια ιστορική προσέγγιση των αντιφάσεων της έμφιας ύλης. Στο: *Οντοπία*, τ. 87, Νοέμβριος-Δεκέμβριος, σ. 69-92. http://www.ilhs.tuc.gr/gr/kyr_utor_87.htm [ανάκτηση:12.11.2012].
- Κουβελάς, Μ. (2007). *Διαλεκτική ψυχολογία*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Κουβελάς, Μ. (2009). *Γενική ψυχολογία*. Αθήνα: Όμιλος Εκπαιδευτικού Προβληματισμού.
- Leontyev, A. N. (χ.χ.). *Δραστηριότητα, συνείδηση, προσωπικότητα*. Αθήνα: Αναγνωστίδης.
- Lukacs, G. (1954). *Die Zerstörung der Vernunft*, Berlin.
- Luria, A. R. (2005). *Autobiography of Alexander Luria: A Dialogue with the Making of Mind*. Mahwah, N.J.: Lawrence Erlbaum Associates.
- Μακαρένκο, Α. (2010). *Παιδαγωγικό ποίημα*, Τόμ. Α-Β. Μετάφραση: Ζορζοβίλης Ζ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα.
- Marx, K. (1975). *Οικονομικά και φιλοσοφικά χειρόγραφα*. Αθήνα: Γλάρος.
- Marx, K. (1989). *Βασικές γραμμές της κριτικής της πολιτικής οικονομίας*. Τόμος Α'. Αθήνα: Στοχαστής.
- Marx, K. & Engels, F. (1997). *Η γερμανική ιδεολογία*. Τόμος Α'. Αθήνα: Gutenberg.
- Μαρξ, Κ. (1975). *Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα*. Αθήνα: Γλάρος.
- Μαρξ, Κ. (χ.χ.). Η μέθοδος της πολιτικής οικονομίας. Στο: *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας* (μτφ. Γ.Δούμα, Π.Πουλιόπουλου). Αθήνα: Νέοι Στόχοι, Βλ. και <http://www.marxistbooks.gr/methodos.htm>[ανάκτηση:12.11.2012].
- Μαρξ Κ., Ένγκελς Φ. (1982). *Μανιφέστο του κομμουνιστικού κόμματος*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Μπιτσάκης, Ε. (2008). *Η εξέλιξη των θεωριών της φυσικής*. Αθήνα: Δαίδαλος.
- Patelis, D. (2009). October Revolution and Logic of History: contractions of early socialism and prospects for humankind // *Fragmentos de Cultura*, Vol. 19, No 5 - *Filosofia*, σ. 711-734.<http://seer.ueg.br/index.php/fragmentos/article/view/1157> [ανάκτηση: 12.11.2012].
- Πατέλης, Δ. (1999). Ο μαρξισμός στη Ρωσία και στη Σοβιετική Ένωση. Στο: Διάλεξη στο Κέντρο Έρευνας και Τεκμηρίωσης (ΚΕΤΕ), 10/5/1999. <http://www.ilhs.tuc.gr/gr/MarxismosRosiaSE.htm>[ανάκτηση: 12.11.2012].
- Πατέλης, Δ. (2002). Η παιδεία ως συνιστώσα της δομής και της ιστορίας της κοινωνίας. Εκπαίδευση και αξιολόγηση. Στο: Χ. Κάτσικας, Γ. Καββαδίας (επιμ.), *Η αξιολόγηση στην εκπαίδευση. Ποιος, ποιον και γιατί* (σ. 53-97). Αθήνα: Σαββάλας. http://www.ilhs.tuc.gr/gr/paideia_axiologisi.htm[ανάκτηση:12.11.2012].
- Πατέλης, Δ. (2004). Αντί προλόγου: Οι δρόμοι της κοινωνικής θεωρίας. Στο: Βαζιούλιν Β. *Η Λογική της Ιστορίας* (σ. 9-60). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα. http://www.ilhs.tuc.gr/gr/li_anti_prologou.htm [ανάκτηση:12.11.2012].
- Πατέλης, Δ.(2007). Διδάγματα της ιστορίας. Οκτωβριανή επανάσταση: οι αντιφάσεις του πρώιμου σοσιαλισμού και οι προοπτικές της ανθρωπότητας. *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, τ. 151, Οκτώβριος-Δεκέμβριος, σ. 66-78. http://www.ilhs.tuc.gr/gr/digmata_istorias.htm[ανάκτηση: 12.11.2012].

- Πατέλης, Δ. (2008). Η κρισιακή γνωσιακή συγκυρία ως φάσμα δυνατοτήτων: φιλοσοφική και μεθοδολογική προσέγγιση. Στο: Δ. Σφενδόνη-Μέντζου (επιμ.), *Φιλοσοφία των επιστημών* (σ.73-82). Θεσ/κη: εκδ. Α.Π.Θ., και http://www.ilhs.tuc.gr/gr/dim_krisiaki_sygyria.htm[ανάκτηση: 12.11.2012].
- Πατέλης, Δ.(2009). Αντικομμουνισμός, περί “ολοκληρωτισμού” ιδεολογήματα και αριστερά... Στο: *ΔΙΑΠΛΟΥΣ*, τ. 31, Δεκ.-Ιαν. σ. 31-36. http://www.ilhs.tuc.gr/gr/dim_diaplus_31.htm[ανάκτηση: 12.11.2012].
- Πατέλης, Δ.(2010). Κοινωνικές Επιστήμες και μεθοδολογία του οργανικού όλου: Πέραν του διπόλου ποιοτικών και ποσοτικών μονομερειών. Στο: Μ. Πουρκός & Μ. Δαφέρμος, (επιμ), *Ποιοτική έρευνα στις κοινωνικές επιστήμες*. Αθήνα: Τόπος, σ. 207-297. <http://www.ilhs.tuc.gr/gr/Patelis%282010%29.pdf>[ανάκτηση: 12.11.2012].
- Παυλίδης, Π. (2002). Ανθρώπινη φύση, κοινωνική εργασία, παιδαγωγία: οι βιολογικοί και κοινωνικοί συντελεστές της προσωπικότητας. *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, (1ο μέρος) τ. 123, 2002, σ. 65-80, (2ο μέρος) τ. 124, σ. 83-93. http://www.ilhs.tuc.gr/gr/anthropini_fysi.htm[ανάκτηση: 12.11.2012].
- Petrovsky, A.V. & Yaroshevsky, M.G. (1985). *A Concise Psychological Dictionary*. Moscow: Progress Publishers.
- Petrovsky, A.V. (1990). *Psychology in the Soviet Union. A Historical Outline*. Progress Publishers. Moscow.
- Σκούφαλος, Μ.(2004). *Η Γλώσσα και η ανάπτυξη του ανθρώπινου ψυχισμού στο σύγχρονο σχολείο*.Χίος:Εκδόσεις Α-Π.
- Σμυρνόφ, Α. Α., Λεόντιεφ Α. Ν., Ρουμπινστίαν, Σ .Α., & Τεπλώφ Β. Μ. (χ.χ.). *Ψυχολογία* (Τ. Α-Β.) (μτφρ. Β. Καμπίτση, βάσει της σοβιετικής έκδοσης: Μόσχα 1956).
- Vazjulin, V. A. (2006). *Die Logik des “Kapitals” von Karl Marx*. Books on Demand GmbH: Norderstedt.
- Vygotsky, L. (1982). Istorischeskii smisl psichologicheskogo krizisa: Metodologicheskoe issledovanie [Το ιστορικό νόημα της ψυχολογικής κρίσης: μεθοδολογική έρευνα], στο: *Vygotsky, L., So-branie soschinenii v 6 tomah* (τ. 1, σ. 291-436). Moscow: Pedagogika.
- Ψύλλος, Σ. (2005). Αναγωγισμός και το πρόβλημα της νοητικής αιτιότητας. Στο: *Νόησις*, τ. 1, 2005, Αφιέρωμα: Ψυχολογία & Βιολογία. σ. 39-58.
- Zhdan, A. N. (1990). *Istoria psichologii*. [Ιστορία της ψυχολογίας]. MGU. Moskva.